

L'EXAMEN ET LA CRITIQUE D'AUTHENTICITÉ DES VITRAUX DES XVIe ET XVIIe SIÈCLES¹⁵⁷

Isabelle LECOCQ & Yvette VANDEN BEMDEN

Après plus de quatre siècles d'existence, les vitraux anciens ont subi les outrages du temps. Ils nous parviennent dans un état perturbé, tant par les dégâts que par les restaurations antérieures. La critique d'authenticité des vitraux vise l'identification et la caractérisation des différentes interventions qui les ont modifiés et transformés. Au vu des circonstances particulières de la conservation-restauration des vitraux de la cathédrale, l'examen des panneaux et cette critique d'authenticité n'ont malheureusement pu être accomplis qu'une fois les vitraux replacés, sauf dans le cas du vitrail du bras méridional du transept qui a été examiné en atelier.

Les causes de dégâts sont nombreuses : grêles, explosions, incendies, usure, jets de projectiles divers, guerres, destructions volontaires, interventions désastreuses... Le chapitre précédent fait état des interventions de maintenance, de conservation ou de restauration d'au moins vingt-quatre praticiens : Nicolas Vanden Broeck de 1564 à 1568, Nicolas Mertens aidé de Charles Konraerds, de Henri van Linthe et d'Adam Gheeraerds en 1574, le même encore en 1585 et 1609, Jean Van Bronckhorst en 1638, Martin Rauwe vers 1718, Mattheus Joseph Mattons en 1744, Emmanuel de Angelis et Nicolas Tournay en 1754-1758, la veuve de ce dernier en 1763, Carlo Verpoort en 1783, N. De Haen en 1804, Ferdinand Mortelègue en 1820, Jean-Baptiste Capronnier à partir de 1840, Joseph Casier en 1923 et 1924, Jules Vosch en 1934 et de 1949 à 1951, Crickx, Colpaert et Calders de 1949 à 1951, les ateliers Mortelmans, Carola Van den Wijngaert, Warner Berckmans et Peggy Hermans de 1994 à 2000.

J.-B. Capronnier, au XIXe siècle, en s'efforçant de restituer aux vitraux leur cohérence, leur lisibilité et leurs qualités picturales, a certainement effacé la plupart des traces des restaurations antérieures ; la restauration après la guerre devait se borner, presque exclusivement, à retoucher les parties où s'effaçaient les grisailles, surtout les visages, à réparer les dégâts et à remettre en plomb ; la dernière intervention, enfin, n'a consisté qu'en un nettoyage léger et des réparations minimales.

En définitive, que reste-t-il d'« original », d'« ancien », d'« authentique », de la main des créateurs ? L'examen des vitraux après restauration nous a permis de faire le point sur la question.

¹⁵⁷ La critique d'authenticité n'a pu être faite pour les vitraux du XIXe siècle, où quelques calibres seulement ont été renouvelés depuis leur placement.

HET ONDERZOEK EN DE AUTHENTICITEITSKRITIEK VAN DE GLASRAMEN UIT DE 16de EN 17de EEUW¹⁵⁷

Isabelle LECOCQ & Yvette VANDEN BEMDEN

Met een bestaan van meer dan vier eeuwen hebben de oude glasramen geleden onder de tand des tijds. Zij bereikten ons in een ontredderde staat, zowel door de schade als door voorgaande restauraties. De authenticiteitskritiek van de glasramen richt zich op de identificatie en de karakterisering van de verschillende tussenkomsten die ze gewijzigd en getransformeerd hebben. Gezien de particuliere omstandigheden van conservatiere restauratie van de glasramen van de kathedraal, konden het onderzoek van de panelen en deze authenticiteitskritiek jammer genoeg pas voltooid worden eens de glasramen teruggeplaatst waren, behalve bij het glasraam van de zuidelijke arm van het transept dat in het atelier is onderzocht.

De oorzaken van de schade zijn legio: hagel, explosies, brand, slijtage, het werpen van verschillende projectielen, oorlogen, opzettelijke vernielingen, desastreuze interventies... Het vorige hoofdstuk maakt de balans op van de tussenkomsten inzake onderhoud, conservatie en restauratie van ten minste tachtig vakmannen: Nicolas Vanden Broeck van 1564 tot 1568, Nicolas Mertens geholpen door Charles Konraerds, Henri van Linthe en Adam Gheeraerds in 1574, laatstgenoemde nog in 1585 en 1609, Jean Van Bronckhorst in 1638, Martin Rauwe rond 1718, Mattheus Joseph Mattons in 1744, Emmanuel de Angelis en Nicolas Tournay in 1754-1758, de weduwe van deze laatste in 1763, Carlo Verpoort in 1783, N. De Haen in 1804, Ferdinand Mortelègue in 1820, Jean-Baptiste Capronnier vanaf 1840, Joseph Casier in 1923 en 1924, Jules Vosch in 1934 en van 1949 tot 1951, Crickx, Colpaert en Calders van 1949 tot 1951, de Glaswerken Mortelmans, Carola Van den Wijngaert, Warner Berckmans en Peggy Hermans van 1994 tot 2000.

Door verscheidene pogingen van J.-B. Capronnier in de 19de eeuw om de coherentie, leesbaarheid en picturale kwaliteiten van de glasramen te reconstrueren, heeft hij zeker het merendeel van de sporen van voorafgaande restauraties uitgewist. De restauratie na de oorlog moest zich echter nagenoeg exclusief beperken tot het retoucheren van de delen waar de grisailles – vooral de gezichten – begonnen te vervagen, de opgelopen schade te repareren en terug in lood te zetten. De laatste tussenkomst ten slotte bestond slechts uit een lichte reiniging en enkele minimale herstellingen.

¹⁵⁷ De authenticiteitskritiek kon slechts uitgevoerd worden voor de glasramen van de negentiende eeuw, waar slechts enkele kalibers vernieuwd zijn sinds hun plaatsing.

Examen des vitraux

Excepté le grand vitrail du transept sud qui a été observé au moment de sa restauration en atelier, les vitraux anciens ont été examinés en avril-mai 1999 sur échafaudage, suite à leur repose après restauration. Le grand vitrail du bras nord du transept n'a pu être pris en compte en raison des contraintes de l'organisation du chantier. Ce nouvel examen des vitraux, préalable à notre critique d'authenticité, a permis de dégager les critères suivants en vue d'estimer l'ancienneté des pièces de verre :

- leur homogénéité à l'intérieur du panneau, que ce soit par le style (fig. 153-154), la teinte de la grisaille (fig. 155-156), la continuité des lignes du dessin (fig. 157) ou la logique du drapé ;
- l'état de conservation du verre : le verre ancien est parfois corrodé superficiellement ; cette corrosion prend des formes variées qui peuvent aller d'un dépoli (fig. 158) ou d'une irisation du verre jusqu'à des craquelures ;
- l'aspect du verre : des irrégularités de surface caractérisent souvent les verres anciens, mais peuvent aussi avoir été provoquées par une recuisson lors d'une restauration (fig. 159) ;
- l'aspect de la peinture : la grisaille ancienne, grise et noire, a été appliquée, diluée et modulée par épargnes et grattages qui mettent le verre à nu (fig. 160). La peinture récente est souvent rouge et plus épaisse. La technique est différente : la grisaille, appliquée en grandes quantités, est plus couvrante et moins enlevée (fig. 161).

Critique d'authenticité

La critique d'authenticité des vitraux anciens, à savoir la distinction et la localisation des calibres remplacés et renouvelés, a été effectuée une première fois par Jean Helbig¹⁵⁸, dans le cadre du *Corpus Vitrearum*. Celui-ci s'est principalement basé sur les cartons de Capronnier conservés aux Musées royaux d'Art et d'Histoire. Notre examen des vitraux nous a permis d'actualiser sa critique d'authenticité¹⁵⁹. Ces nouvelles informations sont reportées sur les croquis du *Corpus Vitrearum* par des couleurs : rouge (pièces de verre renouvelées pour la plupart au XIXe siècle), vert (pièces de verre renouvelées entre 1949 et 1951) et jaune (pièces de verre remplacées entre 1994 et 2000) (fig. 171-180). Si J. Helbig s'était limité aux vitraux de la première moitié du XVIe siècle en ne

Wat blijft er uiteindelijk nog "origineel", "oud", "authentiek" van de hand van de makers? Het onderzoek van de glasramen na restauratie liet ons toe om deze vraag te beantwoorden.

Onderzoek van de glasramen

Uitgezonderd het grote glasraam van het zuidelijke transept, dat onderzocht werd op het moment van zijn restauratie in het atelier, zijn de oude glasramen in april-mei 1999 onderzocht op de stelling, na hun terugplaatsing na restauratie. Het grote glasraam van de noordelijke arm van het transept kon niet in rekening worden genomen wegens de verplichtingen van de organisatie van de werf. Dit nieuwe onderzoek van de glasramen, voorafgaand aan onze authenticiteitskritiek, heeft toegelaten volgende criteria te onderscheiden om de ouderdom van de glasstukken te ramen :

- hun homogeniteit binnen het paneel, hetzij door de stijl (fig. 153-154), de kleur van de grisaille (fig. 155-156), de continuïteit van de lijnen van de tekening (fig. 157) of de logica van de drapering ;
- de staat van bewaring van het glas : het oude glas is soms aan de oppervlakte gecorrodeerd ; deze corrosie neemt verschillende vormen aan die kunnen gaan van matglas (fig. 158) of een irisering van het glas tot kraters ;
- het uitzicht van het glas : onregelmatigheden in het oppervlak typeren vaak oud glas, maar kunnen ook veroorzaakt zijn door het herbakken tijdens een restauratie (fig. 159) ;
- het uitzicht van het schilderij : de oude grisaille, in grijs en zwart, is aangebracht, verdund en gemoduleerd door uitsparingen en afgekrabde plekken die het glas blootstellen (fig. 160). De recente schilderijen zijn vaak rood en dikker. De techniek is verschillend : de grisaille, aangebracht in grote hoeveelheden, is dekkender en minder uitgewist (fig. 161).

Authenticiteitskritiek

De authenticiteitskritiek van de oude glasramen, meer bepaald het onderscheid en de lokalisatie van de vervangen en vernieuwde kalibers, is een eerste keer uitgevoerd door Jean Helbig¹⁵⁸, in het kader van het *Corpus Vitrearum*. Hij heeft zich voornamelijk gebaseerd op de kartons van Capronnier die bewaard zijn in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. Het onderzoek van de glasramen heeft ons toegelaten om zijn authenticiteitskritiek te actualiseren¹⁵⁹. Deze nieuwe gegevens zijn

¹⁵⁸ HELBIG et VANDEN BEMDEN, *Corpus Vitrearum. Belgique*, III [n. 9], p. 27, 29, 33, 35, 37 (les cinq vitraux du chœur), p. 70 et 71 (vitrail de Charles Quint), 80 et 81 (vitrail de Marie de Hongrie), 92, 101, 109 et 116 (les quatre vitraux de la chapelle du Saint Sacrement).

¹⁵⁹ J. Helbig utilise les signes conventionnels du *Corpus Vitrearum*. Les parties intactes (XVIe siècle) sont vierges de toute marque, les parties renouvelées au XIXe siècle d'après l'original sont signalées par des traits horizontaux et celles qui l'ont été au XXe d'après l'original par des traits obliques.

¹⁵⁸ HELBIG et VANDEN BEMDEN, *Corpus Vitrearum. Belgique*, III [n. 9], p. 27, 29, 33, 35, 37 (de vijf glasramen van het koor), p. 70 en 71 (glasraam van Keizer Karel), 80 en 81 (glasraam van Maria van Hongarije), 92, 101, 109 en 116 (de vier glasramen van de Heilig Sacramentskapel).

¹⁵⁹ J. Helbig gebruikte de conventionele merktekens van het *Corpus Vitrearum*. De intacte delen (16de eeuw) zijn niet voorzien van een teken, de delen die in de 19de eeuw vernieuwd zijn naar het originele kaliber, zijn gemerkt door een horizontale arcering. De delen die in de 20ste eeuw vernieuwd zijn volgens het origineel zijn gemerkt door schuine arcering.

(© I. Lecocq)

153. Fenêtre de la chapelle Notre-Dame Libératrice (Svi). Têtes du XIXe siècle à gauche, du XVIIe à droite.
Raam van de Onze-Lieve-Vrouw-der-Bevrijdingskapel (Zvi). Hoofden van de 19de eeuw links, van de 17de eeuw rechts.

KM 6294

154. *Ibidem*. Panneau complètement renouvelé par Jean-Baptiste Capronnier.
Ibidem. Volledig vernieuwd paneel door Jean-Baptiste Capronnier.

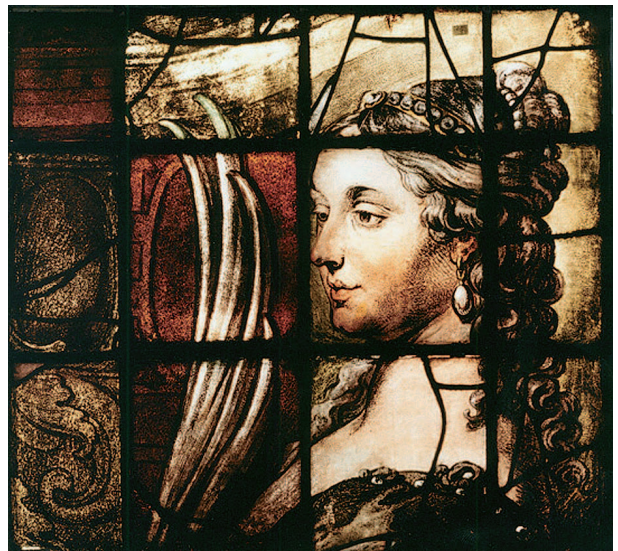
155. Fenêtre du haut chœur (Siii). Noter les restaurations dans la partie supérieure du panneau (tête de l'ange) et inférieure (coquille entourée d'un bandeau glyphé mouluré).
Raam van het hoogkoor (Ziii). Bemerkt de restauraties in het bovenste gedeelte van het paneel (hoofd van de engel) en in het onderste gedeelte (schelp die omgeven is door een ingelijste en gegleufde hoofdband).

(© I. Lecocq)

156. Fenêtre de la chapelle Notre-Dame Libératrice (Svi). Les calibres de remplacement se distinguent par leur couleur brunâtre.
Raam van de Onze-Lieve-Vrouw-der-Bevrijdingskapel (Zvi). De vervangingskalibers onderscheiden zich door hun bruinachtige kleur.

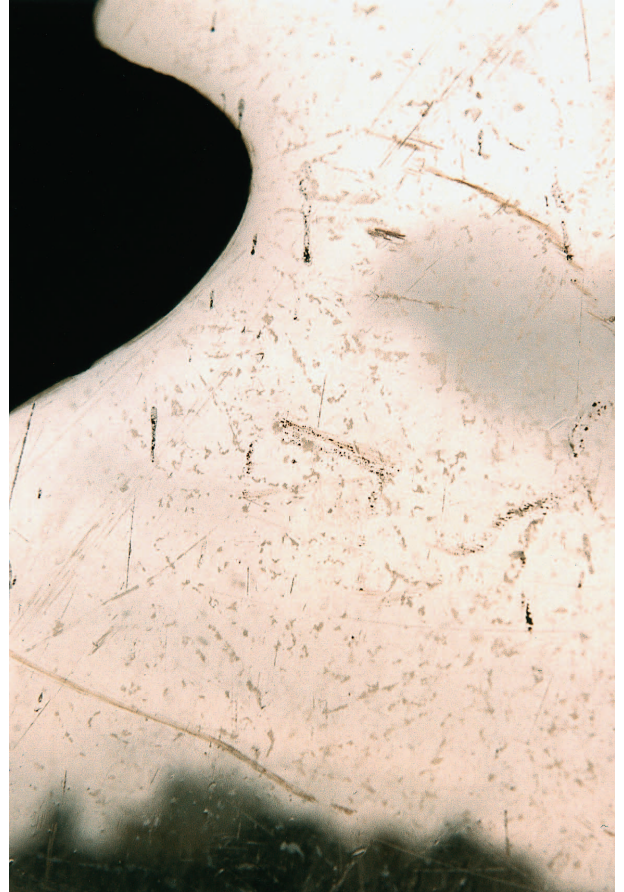
KM 6293

(© I. Lecocq)

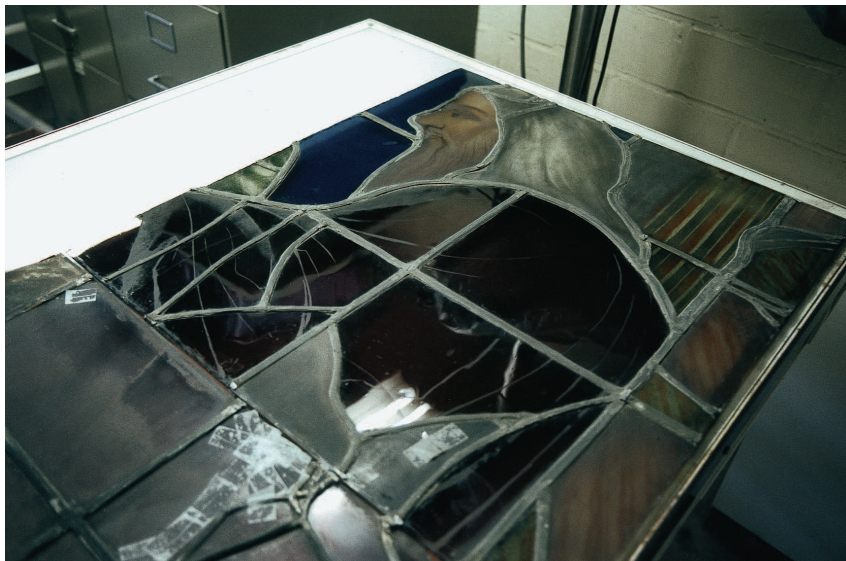
157. Détail d'un panneau de la fenêtre Nvi de la chapelle du Saint Sacrement.
Detail van een paneel van het raam Nvi van de Heilig Sacramentskapel.

(© I. Lecocq)

158. Verre légèrement corrodé en surface.
Glas dat licht gecorrodeerd is aan de oppervlakte.

(© I. Lecocq)

159. Panneau d'un vitrail de la chapelle du Saint Sacrement, en cours de restauration (Nvi). Les parties restaurées se distinguent par la régularité de leur surface.
Paneel van een glasraam van de Heilig Sacramentskapel, tijdens de restauratie (Nvi). De gerestaureerde delen onderscheiden zich door de regelmatigheid van hun oppervlak.

(© I. Lecocq)

160. Panneau du chœur (NIII) avec la plupart des calibres authentiques du XVIe siècle.
Paneel van het koor (NIII) met voornamelijk authentieke 19de-eeuwse kalibers.

(© I. Lecocq)

161. Panneau du chœur (SIII) intégralement renouvelé au XIXe siècle.
Paneel van het koor (ZIII) dat volledig vernieuwd is in de 19de eeuw.

considérant pas ceux du XVIIe siècle de la chapelle Notre-Dame Libératrice, ce n'est pas le cas de notre critique d'authenticité. Pour ces vitraux du XVIIe siècle, les parties remplacées sont indiquées sur des documents photographiques par les mêmes trois couleurs.

La distinction entre les parties anciennes et les parties remplacées fut parfois délicate : certains calibres anciens avaient été repeints et recuits et, dans certains cas, il était difficile de savoir si on avait affaire à un nouveau calibre ou à un calibre ancien mais repeint. Bon nombre de calibres avaient été doublés, rendant complexe l'appréciation de leur ancienneté. Parfois aussi, l'ancienneté d'un calibre fut assurée sans que l'on pût affirmer qu'il s'agissait du calibre original. D'autre part, il est toujours préférable de parler de « calibres anciens » plutôt que de « calibres originaux ». De nombreux calibres anciens ne comportent parfois pratiquement plus de peinture, effacée par usure ou par manque d'adhérence (fig. 162a-c). Dans les années Cinquante, des compléments de peinture sur un verre de doublage leur ont rendu une lisibilité et améliorent la perception globale du vitrail. Dans ce cas, il importe de ne pas se laisser abuser par la qualification de « calibre ancien ». Le verre est ancien, certes, mais on ne conserve de la matière picturale que des traces ou des « fantômes » qui ne rendent plus compte du savoir-faire des maîtres verriers dans ce domaine.

La distinction de différentes époques parmi les calibres remplacés est très hasardeuse. Nous n'avons fait de distinction que lorsqu'elle pouvait être établie avec certitude :

aangebracht op de schetsen van het *Corpus Vitrearum* door middel van kleuren: rood (stukken glas die vernieuwd zijn voor het merendeel in de 19de eeuw), groen (stukken glas die vernieuwd zijn tussen 1949 en 1951) en geel (stukken glas die vervangen zijn tussen 1994 en 2000) (fig. 171-180). In tegenstelling tot J. Helbig, die zich beperkt had tot de glasramen van de eerste helft van de 16de eeuw en degene van de 17de eeuw van de Onze-Lieve-Vrouw-der-Bevrijdingskapel niet in beschouwing had genomen, was dit niet het geval voor onze authenticiteitskritiek. Voor de glasramen van de 17de eeuw zijn de vervangen deeltjes met dezelfde drie kleuren aangegeven op de fotografische documenten.

Het onderscheid tussen oude gedeelten en vervangen gedeelten was soms delicaat: bepaalde oude kalibers waren herschilderd en herbakken en in bepaalde gevallen was het moeilijk om na te gaan indien men te doen had met een nieuw kaliber of met een oud, maar herschilderd kaliber. Veel van de kalibers waren gedoubleerd, wat de schatting van hun ouderdom bemoeilijkte. Soms werd de ouderdom van een kaliber bevestigd zonder dat men kon bevestigen of het om een origineel kaliber ging. Anderzijds is het beter altijd de term "oude kalibers" te verkiezen in plaats van "originele kalibers". Veel oude kalibers bezitten soms nagenoeg geen beschilderingen meer, uitgewist door slijtage of door gebrek aan adhesie (fig. 162a-c). In de jaren '50 hebben complementen van schilderingen op een doubleerglas hen hun leesbaarheid teruggegeven en de globale perceptie van het glasraam verbeterd. In dit geval is het belangrijk om zich niet te laten misleiden door de kwalificatie "oud

a

b

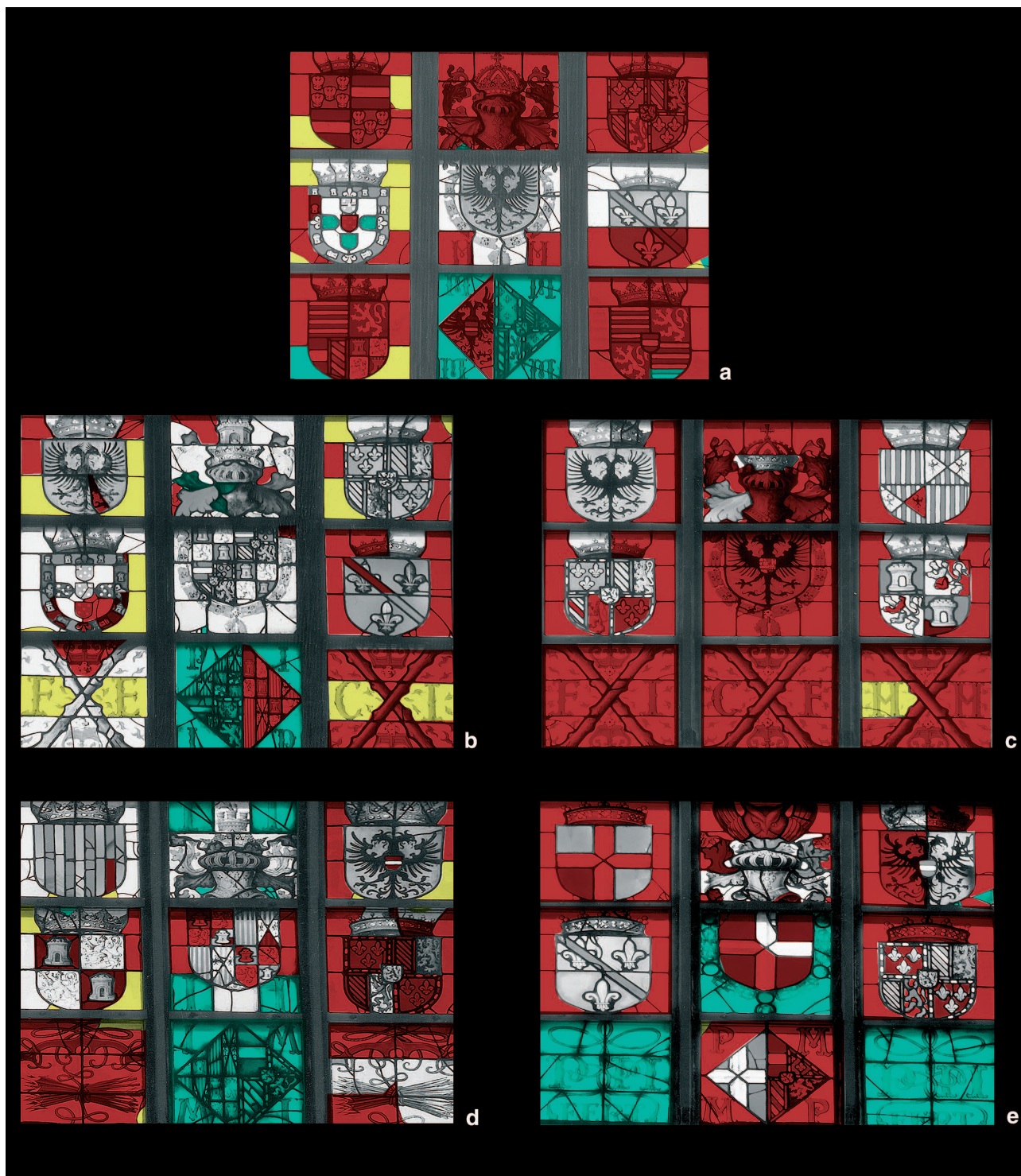

c

A 20179, A 20324, A 20349 (© Glaswerken Mortelmans pour les clichés couleur / voor de kleurenfoto's)

162a-c. Panneaux avec grisaille effacée (a: fenêtre NIX, b: fenêtre NVIII, c: fenêtre NVII).

Panelen met uitgewiste grisaille (a: raam NIX, b: raam NVIII, c: raam NVII).

163a-e. Critique d'authenticité des armoiries des parties inférieures des fenêtres de l'abside du haut chœur (a: I, b: NII, c: SII, d: NIII, e: SIII).

Authenticiteitskritiek van het wapenschild op de onderste gedeelten van de ramen van de apsis in het hoogkoor (a: I, b: Nu, c: Zu, d: NIII, e: ZIII).

A 20636, A 20632, A 20634, A 20594, A 20593, A 20592, A 20673, A 20555, A 20554, A 20553, A 20714
 (© C. Van den Wijngaert pour les clichés couleur / voor de kleurenfoto's)

164a-k. Visages anciens (état avant 1950 et état actuel) (a: I, b: I, c: I, d: NII, e: NII, f: NII, g: SII, h: NIII, i: NIII, j: NIII, k: SIII).
 Oude gezichten (staat vóór 1950 en actuele staat) (a: I, b: I, c: I, d: NII, e: NII, f: NII, g: ZII, h: NIII, i: NIII, j: NIII, k: ZIII).

i

j

k

A 20636, A 20672, A 20712, A 20713 (© C. Van den Wijngaert pour les clichés couleur / voor de kleurenfoto's)

165a-d. Sur les photographies en noir et blanc (1941), quatre portraits peints par Capronnier entre 1861 et 1864. Trois ont été refaits par les ateliers Calders, d'après des cartons de Crespin, entre 1949 et 1951 (photographies en couleur a, c et d). (a: I, b: SIII, c: SII, d: SIII).

Op de zwart-wit foto's (1941), vier portretten geschilderd door Capronnier tussen 1861 en 1864. Drie ervan werden hermaakt door de ateliers Calders, naar kartons van Crespin, tussen 1949 en 1951 (kleurenfoto's a, c en d) (a: I, b: ZIII, c: ZII, d: ZIII).

166. Visage de Ferdinand III (état avant 1950 et état actuel) (SII).

Gezicht van Ferdinand III (staat vóór 1950 en actuele staat) (ZII).

A 20674

(© C. Van den Wijngaert)

- calibres très probablement remplacés, pour la plupart par Capronnier, au XIXe siècle (en rouge);
- calibres remplacés après la Seconde Guerre mondiale, entre 1949 et 1951 (en vert);
- calibres introduits lors de la dernière conservation-restauration, entre 1994 et 2000 (en jaune).

Dans les vitraux dont la critique d'authenticité avait été faite par J. Helbig, on distinguait en outre les anciennes restaurations. Pour les raisons citées plus haut, cette distinction n'a plus été faite pour les vitraux du XVIIe siècle.

Il faut enfin signaler que beaucoup de calibres sont douteux. Si une tête du XVIe ou du XVIIe siècle remplacée au XIXe ou au XXe siècle se reconnaît aisément, ce n'est pas le cas pour un segment de pilastre, uniquement peint de quelques lignes verticales, un fond simplement putoisé ou une partie de nuage. Il faut donc accepter certaines approximations.

Les vitraux anciens du chœur sont encore relativement bien conservés (fig. 171-175), excepté les panneaux héraldiques des parties inférieures (fig. 163). Sur les seize visages, onze sont anciens (fig. 164). Trois des quatre visages renouvelés par J.-B. Capronnier (la sainte Vierge, sainte Gudule, Philibert de Savoie et sainte Marguerite) ont été remplacés par de nouveaux portraits exécutés dans les ateliers Calders d'après les cartons du peintre L.-Ch. Crespin (fig. 165). À cette occasion, le visage de Ferdinand, jugé de piètre qualité et qui datait d'une restauration ancienne, fut également remplacé (fig. 166). Sur les autres visages, les traits et les modelés effacés ont été complétés sur des verres de doublage incolores (fig. 164). Dans les parties héraldiques inférieures, de nombreuses pièces ont été remplacées par Capronnier. Dans les années Cinquante, d'importants remaniements sont intervenus pour corriger ce qui était alors perçu comme des anomalies. Dans le vitrail de Maximilien et de Marie de Bourgogne, on devait en toute logique avoir les armoiries de Marie de Bourgogne sous celles de Maximilien. Or, ces armoiries faisaient défaut. Les restaurateurs les ont donc introduites en empruntant des éléments à d'autres vitraux et en en créant d'autres de toutes pièces¹⁶⁰. De la même façon, les armoiries de Jeanne de Castille ont été introduites sous celles de Philippe le Beau, dans la fenêtre NII, tout comme leurs initiales, renouvelées entre 1994 et 2000. Dans les deux vitraux extrêmes de l'abside, les restaurateurs adaptèrent les armoiries aux personnages que ces vitraux devaient représenter: Marguerite d'Autriche et son premier mari, Juan d'Aragon, au nord, et au sud, Marguerite d'Autriche et son second époux, Philibert de Savoie.

L'observation en atelier du grand vitrail méridional du transept confirme les indications de J. Helbig: les pièces remplacées par J.-B. Capronnier sont plus nombreuses que les pièces anciennes (fig. 176). Sur les sept visages, seuls ceux de saint Louis, de Dieu le Père

kaliber". Het glas is vast en zeker oud, maar men bewaart van de picturale materie slechts sporen of "spookbeelden" die geen rekenschap meer geven van de know-how van de meester-glazeniers in dit domein.

Het onderscheid tussen de verschillende tijdperken onder de vervangen kalibers is heel moeilijk te maken. We hebben slechts een onderscheid gemaakt wanneer dit met zekerheid kon worden opgemaakt:

- kalibers die zeer waarschijnlijk vervangen zijn in de 19de eeuw, meestal door Capronnier (in het rood);
- kalibers die vervangen zijn na de Tweede Wereldoorlog, tussen 1949 en 1951 (in het groen);
- kalibers die ingevoegd zijn tijdens de laatste conservatie-restauratie, tussen 1994 en 2000 (in het geel).

In de glasramen waarvan de authenticiteitskritiek opgemaakt was door J. Helbig ontwaarde men bovendien de oude restauraties. Omwille van hoger vernoemde redenen is dit onderscheid niet meer gemaakt voor de glasramen van de 17de eeuw.

Ten slotte moet opgemerkt worden dat vele kalibers dubieus zijn. Hoewel een hoofd van de 16de of de 17de eeuw dat vervangen is in de 19de of 20ste eeuw zich makkelijk laat herkennen, is dit niet het geval voor een pilastersegment, dat enkel geschilderd is in enkele verticale lijnen, een achtergrond alleen maar geborsteld met een kwast van bunzinghaar, of een gedeelte van een wolk. Men moet dus bepaalde benaderingen aanvaarden.

De oude glasramen van het koor zijn nog relatief goed bewaard (fig. 171-175), behalve de heraldische panelen van de onderste gedeelten (fig. 163). Van de zestien gezichten zijn er elf oude gezichten (fig. 164). Drie van de vier vernieuwde gezichten door J.-B. Capronnier (de Heilige Maagd, Sint-Goedele, Filibert van Savoie en de Heilige Margareta) zijn vervangen door nieuwe portretten die vervaardigd zijn in de ateliers Calders volgens de kartons van de schilder L.-Ch. Crespin (fig. 165). Bij deze gelegenheid werd het gezicht van Ferdinand, dat in een erbarmelijke staat verkeerde en dateerde van een vroegere restauratie, ook vervangen (fig. 166). Op de andere gezichten zijn de gelaatstreken en de uitgewiste modelés vervolledigd met ongekleurd doubleerglas (fig. 164). In de onderste heraldische delen zijn talrijke stukken vervangen door Capronnier. In de jaren '50 zijn belangrijke wijzigingen aangebracht om wat tot dan toe als anomalie beschouwd werd, te corrigeren. In het glasraam van Maximiliaan en Maria van Bourgondië moest men logischerwijze het wapenschild van Maria van Bourgondië terugplaatsen onder dat van Maximiliaan. Aangezien dit wapenschild echter ontbrak, hebben de restaurateurs het dus ingevoerd door elementen te ontleen aan andere glasramen en zo een nieuw, volledig wapenschild te creëren¹⁶⁰. Op dezelfde manier is het wapenschild van Johanna van Kastilië geplaatst onder dat van Filips de Schone, in het venster NII, alsook hun

¹⁶⁰ Voir HELBIG, *Problèmes héraldiques* [n. 38]; HELBIG et VANDEN BEMDEN, *Corpus Vitrearum. Belgique*, III [n. 9], p. 18-25; Y. VANDEN BEMDEN, « Les vitraux anciens (XVIe et XVIIe siècles) », p. 57-58.

¹⁶⁰ Zie HELBIG, *Problèmes héraldiques* [n. 38]; HELBIG en VANDEN BEMDEN, *Corpus Vitrearum. Belgique*, III [n. 9], p. 18-25; Y. VANDEN BEMDEN, "De oude glasramen (16de en 17de eeuw)", p. 57-58.

(© Glaswerken Mortelmans)

167. Têtes de Dieu le Père et du Christ, ainsi que de saint Louis (SXI).
Hoofden van God de Vader en van Christus, en van Sint-Lodewijck (Zxi).

A 21176

(© Glaswerken Mortelmans)

168. Tête de Louis II. Avant 1950 et après 2000 (SXI).
Hoofd van Louis II. Vóór 1950 en na 2000 (Zxi).

A 21167

(© Glaswerken Mortelmans)

169. Panneau de la fenêtre SXI. Avant et après restauration en 1950.
Paneel van het raam Zxi. Vóór en na restauratie in 1950.

A 21232

(© Glaswerken Mortelmans)

170. Panneau de la fenêtre SXI. Avant et après restauration en 1950.
Paneel van het raam Zxi. Vóór en na restauratie in 1950.

171-180. Actualisation de la critique d'authenticité de J. Helbig.
Herziening van de authenticiteitskritiek van J. Helbig.

KM 16656 / (© Corpus Vitrearum)

171. Fenêtre I.
Raam 1.

KM 16657 / (© Corpus Vitrearum)

172. Fenêtre NII.
Raam NII.

KM 16658 / (© Corpus Vitrearum)

173. Fenêtre SII.
Raam ZII.

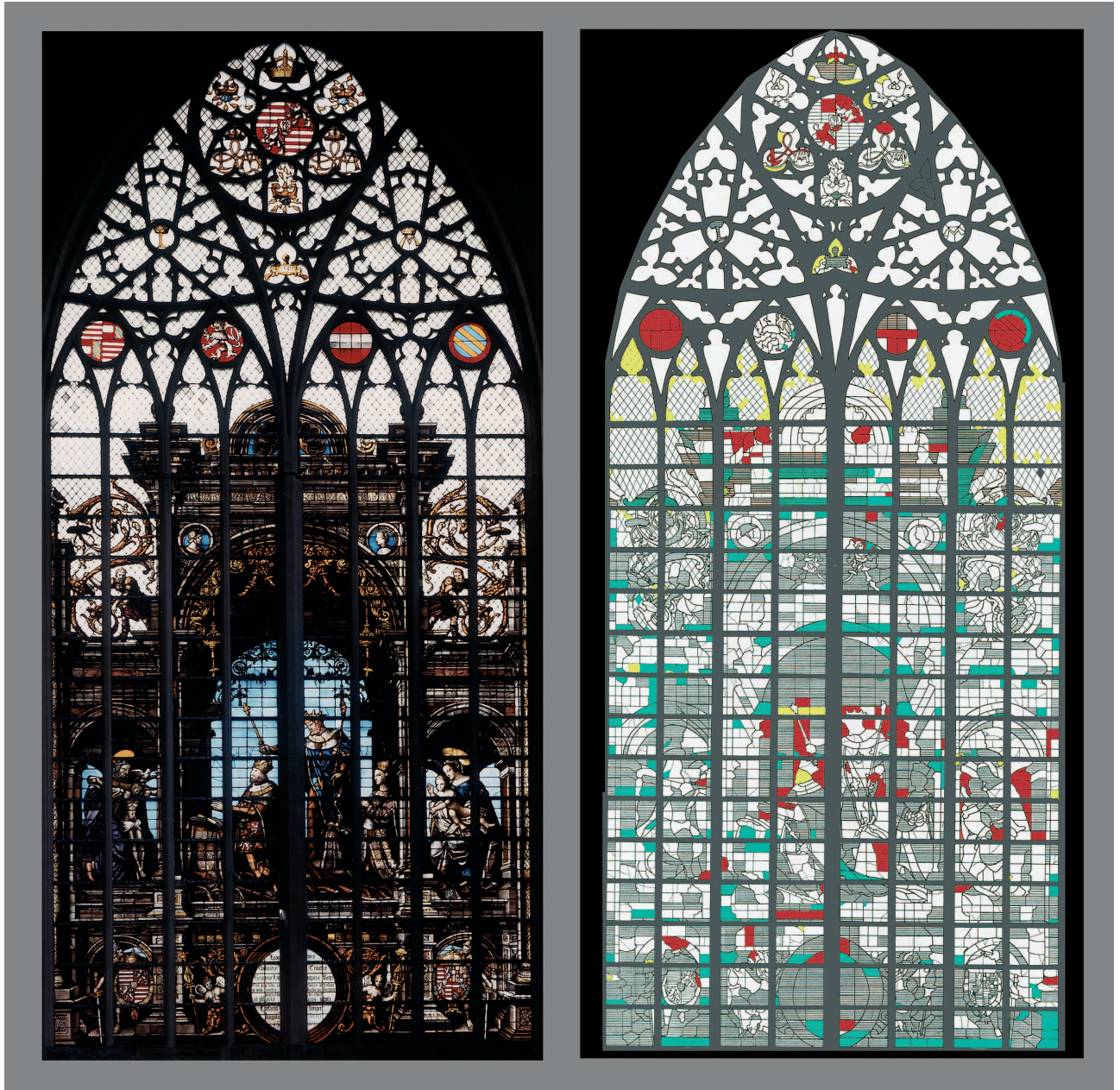
174. Fenêtre NIII.
Raam NIII.

KM 16663 + KM 16664 (© Corpus Vitrearum)

KM 16667 + KM 16668 (© *Corpus Vitrearum*)

175. Fenêtre SIII.
Raam ZIII.

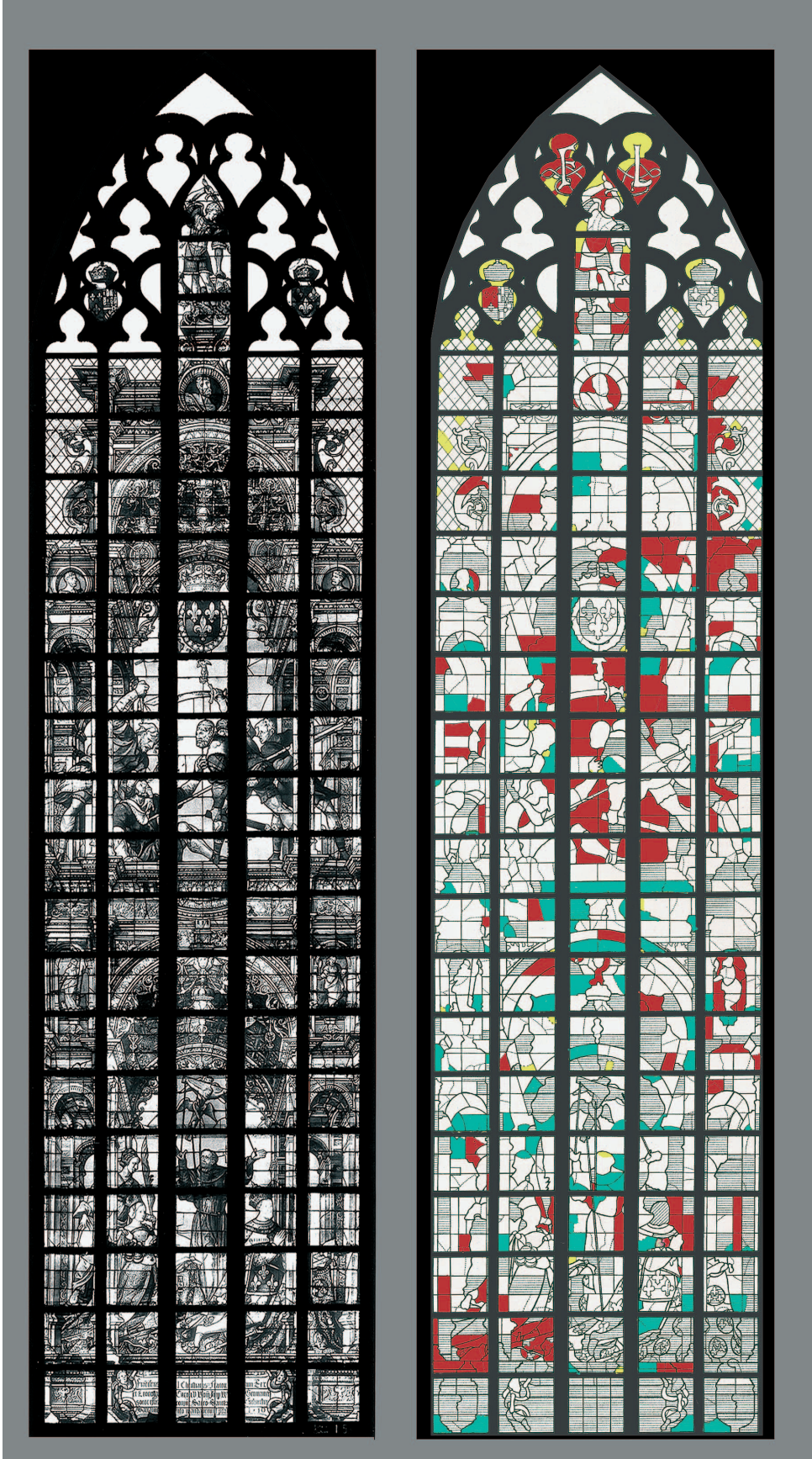
176. Fenêtre Sxi.
Raam Zxi.

KN 11928 / (© *Corpus Vitrearum*)

177. Fenêtre Nvi.
Raam Nvi.

B 25516 / (© *Corpus Vitrearum*)

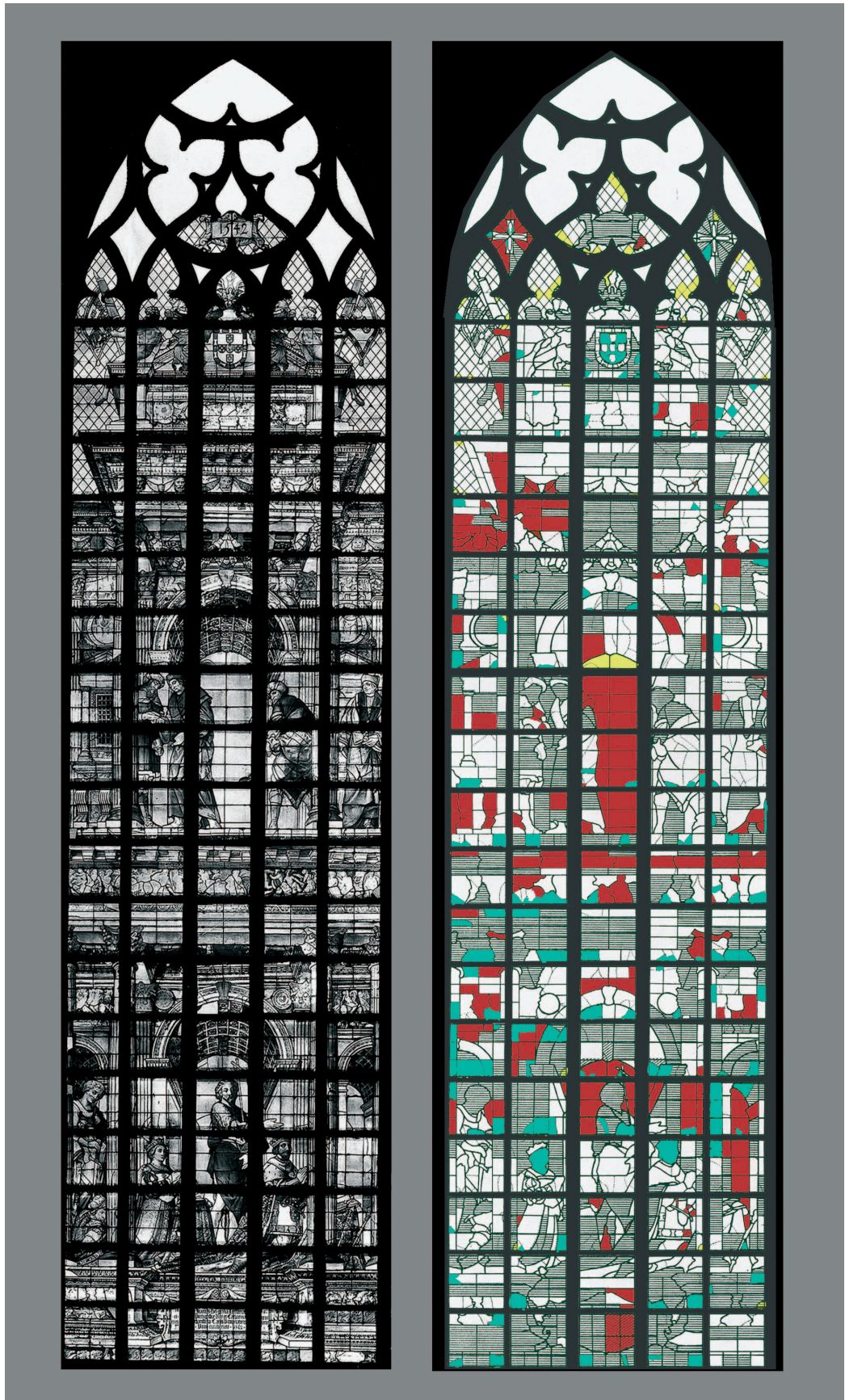
178. Fenêtre Nvii.
Raam Nvii.

B 25515 / (© Corpus Vitrearum)

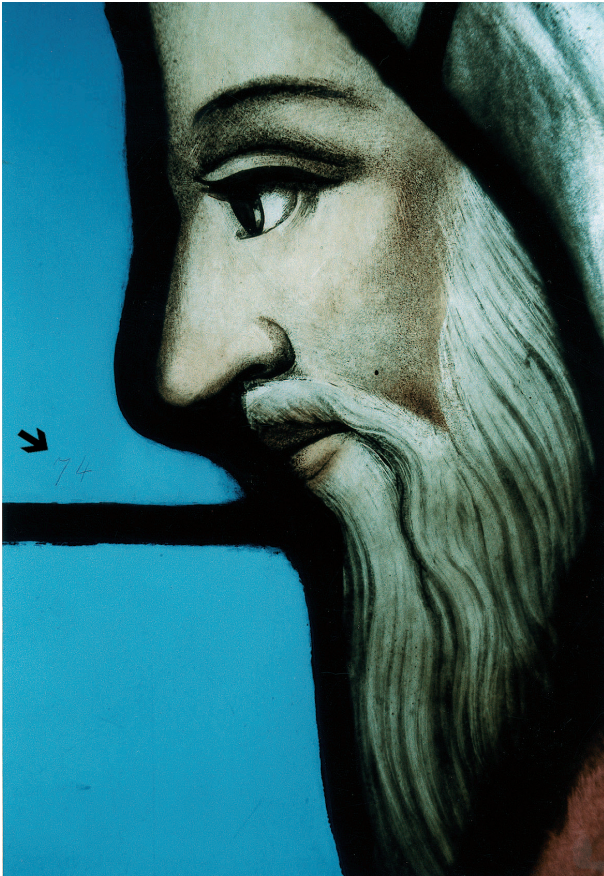
179. Fenêtre Nviii.
Raam Nviii.

B 25514 / (© *Corpus Vitrearum*)

180. Fenêtre Nix.
Raam Nix.

B 25513 / (© *Corpus Vitrearum*)

(© I. Lecocq)

181. Fenêtre Nvi. On observe la marque de Capronnier sur un fond bleu.
Raam Nvi. Men bemerkt het kenteken van Capronnier op een blauwe achtergrond.

et du Christ sont encore anciens (fig. 167). Ceux de Marie de Hongrie, de la Vierge et de l'Enfant sont de Capronnier. Celui de Louis II était aussi l'œuvre de Capronnier, mais il a dû être remplacé par Mortelmans suite aux dégâts causés par un échafaudage (fig. 168). Helbig n'avait sans doute pas eu l'occasion d'observer les vitraux après leur restauration suite à la Seconde Guerre mondiale: il ne relève aucun calibre de cette époque alors qu'il s'avère que pratiquement tous les panneaux en incluent. Ces nouveaux calibres remplacent des pièces cassées ou défigurées par de nombreux plombs de casse (fig. 169-170). La plupart de ces casses résultent de la dépose en 1940-1941. Égide Timmermans, chargé de l'expertise des vitraux après dépose, dénonçait ces dommages tout en remarquant que les pièces étaient cassées « aux mêmes endroits »¹⁶¹. Les nouveaux calibres sont d'ailleurs localisés pour la plupart en périphérie et principalement dans la partie inférieure des panneaux. Lors d'un remplacement intervenu dans ces circonstances, la signature de Capronnier qui se voyait dans le coin inférieur gauche du vitrail a disparu.

Les vitraux de la chapelle du Saint Sacrement ont, pour ainsi dire, été presque totalement renouvelés

initialen, vernieuwd tussen 1994 en 2000. In de twee uiterste glasramen van de apsis hebben de restaurateurs de wapenschilden aangepast aan de personages die deze glasramen moesten voorstellen: Margareta van Oostenrijk en haar eerste echtgenoot, Juan van Aragon in het noorden en in het zuiden Margareta van Oostenrijk met haar tweede echtgenoot, Filibert van Savoie.

Het onderzoek in het atelier van het grote zuidelijke glasraam van het transept bevestigt de aanwijzingen van J. Helbig: de stukken die vervangen zijn door J.-B. Capronnier zijn talrijker dan de oude stukken (fig. 176). Van de zeven gezichten zijn enkel die van Sint-Lodewijk, van God de Vader en van Christus nog oud (fig. 167). De gezichten van Maria van Hongarije, van de Maagd en van het Kind zijn van Capronnier. Ook het gezicht van Lodewijk II was het werk van Capronnier, maar het is verplaatst moeten worden door Mortelmans omwille van de schade veroorzaakt door een stelling (fig. 168). Helbig heeft ongetwijfeld de gelegenheid gehad om de glasramen te observeren na hun restauratie juist na de Tweede Wereldoorlog: hij merkte geen enkel kaliber op uit die tijd, hoewel blijkt dat nagenoeg ieder paneel er bevat. Die nieuwe kalibers vervangen de gebroken stukken of de stukken die beschadigd zijn door talrijke breukloden (fig. 169-170). Het merendeel van die breukloden dateert van de plaatsing in 1940-1941. Égide Timmermans, belast met de expertise van de glasramen na plaatsing,

¹⁶¹ INGELS, *Cathédrale Saint-Michel* [n. 79], p. 84. Voir aussi I. LECOCQ, « Le travail préparatoire et le suivi de la conservation-restauration des vitraux », p. 189.

lors des restaurations successives (fig. 177-180). On ne dénombre plus que très peu de calibres anciens. Pour le vitrail de Ferdinand Ier en particulier, l'examen sur échafaudage a amené à revoir la critique d'authenticité proposée par J. Helbig. En effet, il s'avère que les relevés de Capronnier sur lesquels celui-ci s'est basé sont fort incomplets¹⁶²: beaucoup de calibres renseignés comme anciens sur les relevés portent un numéro gravé par Capronnier (fig. 181), ce qui signifie qu'ils ont été remplacés. L'intervention de Capronnier s'est conformée assez fidèlement aux pièces originales si l'on compare les sept visages anciens, conservés aux Musées royaux d'Art et d'Histoire, avec leurs copies faites par le restaurateur, actuellement en place dans les vitraux (fig. 182a-e).

Ces visages faisaient partie des scènes supérieures se rapportant à l'histoire des Hosties miraculeuses. Selon J. Helbig, cinq d'entre eux peuvent être considérés comme des originaux peints par l'Anversois Jean Hack et son atelier: le fils de Jonathas, du vitrail de Ferdinand Ier et d'Anne de Bohème (NVI, 1546) (fig. 183a); un des assassins de Jonathas, du vitrail de François Ier (NVII, 1540) (fig. 183e); deux des Juifs sacrilèges s'apprêtant à percer les saintes hosties de leurs poignards, de celui de Louis II de Hongrie (NVIII, 1547) (fig. 183b-c); Jean de Louvain, de la verrière de Jean III de Portugal (NIX, 1542) (fig. 183d). Le coup de pinceau est énergique. Les modelés putoisés, rugueux, sont animés de vifs enlevés. Capronnier s'est efforcé de reproduire cette virtuosité dans les copies. J. Helbig estimait qu'« il y a plus ou moins réussi. De loin, l'effet est à peu près le même; mais, vue de près, la facture n'a pas le même brio »¹⁶³. Les deux dernières têtes, celles de Jonathas (fig. 184a) et d'un porte-étendard (fig. 184b), provenant du vitrail de Jean III de Portugal (1542), doivent dater d'une intervention du XVIe ou du XVIIe siècle. La plupart des têtes avaient déjà apparemment été recuites et retouchées avant l'intervention de Capronnier. Des surpeints se distinguent nettement par la couleur (fig. 185) ou par leur aspect brillant (fig. 186).

L'intervention de l'atelier Crickx après la guerre 1940-1945 a été beaucoup plus importante que les relevés de Helbig ne le donnaient à penser. Ceux-ci se limitaient quasiment à la mention du remplacement de trois visages: celui de Catherine d'Aragon, celui de François Ier, datant d'une restauration ancienne mais qui était trop effacé, et, enfin, celui de Jean III de Portugal qui n'était « qu'une mauvaise copie moderne »¹⁶⁴. Les calibres remplacés sont les plus nombreux dans le vitrail de Marie de Hongrie. Ces remplacements, loin d'être anodins, modifient des caractéristiques techniques, des détails vestimentaires, décoratifs ou iconographiques. Par exemple, la coiffe de Catherine d'Aragon s'est enrichie d'un

bracht deze beschadigingen aan het licht en merkte op dat de stukken gebroken waren «aux mêmes endroits»¹⁶¹. De nieuwe kalibers zijn overigens voor het merendeel gelokaliseerd in de buitenrand en vooral in het beneden-gedeelte van de panelen. Tijdens een vervanging in die omstandigheden is de handtekening van Capronnier, die zich in de linkerbenenhoek van het glasraam bevond, verdwenen.

De glasramen van de Heilig Sacramentskapel zijn als het ware volledig vernieuwd tijdens opeenvolgende restauraties (fig. 177-180). Men telt slechts zeer weinig oude kalibers meer. Voor het glasraam van Ferdinand I in het bijzonder heeft het onderzoek op stelling geleid tot de herziening van de authenticiteitskritiek van J. Helbig. Het blijkt inderdaad dat de informatie op de kartons van Capronnier, waar Helbig zich op baseerde erg incompleet was¹⁶²: veel kalibers die op het karton als oud waren bestempeld, dragen een nummer dat gegraveerd is door Capronnier (fig. 181), wat betekent dat ze vervangen zijn. Capronnier heeft zich vrij trouw geconformeerd aan de originele stukken, wanneer men de zeven oude gezichten (die momenteel bewaard worden in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis) vergelijkt met hun kopieën, momenteel in de glasramen geplaatst (fig. 182a-e), die vervaardigd zijn door de restaurateur.

De gezichten maakten deel uit van de bovenste scènes die verband hielden met de miraculeuze Hosties. Volgens J. Helbig konden zes van hen beschouwd worden als originelen geschilderd door de Antwerpenaar Jan Hack en zijn atelier: de zoon van Jonathas, van het glasraam van Ferdinand I, en van Anna van Bohemen (NVI, 1546) (fig. 183a); een van de moordenaars van Jonathas, van het glasraam van Frans I (NVII, 1540) (fig. 183e); twee van de heiligschennende Joden die zich opmaken om de heilige hosties te doorsteken met hun dolken, van degene van Lodewijk II van Hongarije (NVIII, 1547) (fig. 183b-c); Jan van Leuven, van het glasraam van Jan III van Portugal (NIX, 1542) (fig. 183d). De penseeltrek is energiek. De ruwe, met een kwast van bunzinghaar geborstelde modelés komen tot leven door dynamische afgebikte delen. Capronnier heeft zijn best gedaan om deze virtuositeit te reproduceren in de kopieën. J. Helbig meende dat « il y a plus ou moins réussi. De loin, l'effet est à peu près le même; mais, vue de près, la facture n'a pas le même brio »¹⁶³. De laatste twee hoofden, die van Jonathas (fig. 184a) en van een vaandeldrager (fig. 184b), afkomstig uit het glasraam van Jan III van Portugal (1542), moeten dateren van een ingreep uit de 16de of de 17de eeuw. Het merendeel van de hoofden was blijkbaar reeds herbakken en geretoucheerd vóór de interventie van

¹⁶² L'état de conservation des cartons de restauration de J.-B. Capronnier conservés aux Musées royaux d'Art et d'Histoire ne permet plus de les manipuler sans danger. Les relevés effectués par J. Helbig d'après ces cartons n'ont donc pu être systématiquement vérifiés.

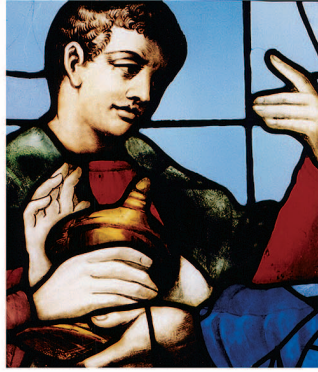
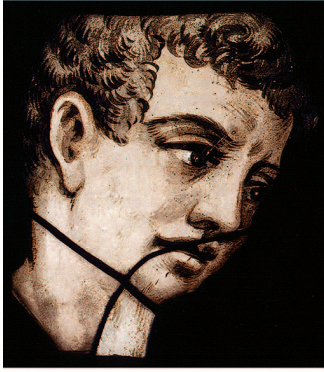
¹⁶³ HELBIG, *Vitraux originaux* [n. 124], p. 91.

¹⁶⁴ HELBIG et VANDEN BEMDEN, *Corpus Vitrearum. Belgique*, III [n. 9], p. 124.

¹⁶¹ INGELS, *Cathédrale Saint-Michel* [n. 79], p. 84. Zie ook I. LECOQ, «Het voorbereidend werk voor en de opvolging van de conservatie-restauratie van de glasramen», p. 189.

¹⁶² De staat van bewaring van de restauratiekartons van J.-B. Capronnier die bewaard worden in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis laat niet meer toe om ze zonder gevaar te hanteren. De informatie die opgesteld is door J. Helbig volgens deze kartons is dus niet systematisch geverifieerd kunnen worden.

¹⁶³ HELBIG, *Vitraux originaux* [n. 124], p. 91.

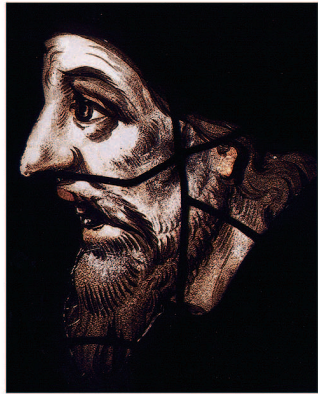
182a-e Têtes de la chapelle du Saint Sacrement déposées aux Musées royaux d'Art et d'Histoire à Bruxelles, état avant conservation-restauration, excepté e, en cours de traitement (après dessertissage, nettoyage et collage, comblements de lacunes et avant retouches) (a: Nvi, b: Nvii, c: Nviii, d: Nix, e: Nix). *Hoofden van de Heilig Sacramentskapel die in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel zijn geplaatst, toestand voor de conservatiere restauratie, behalve e, tijdens de behandeling (na het ontleden, de reiniging en verlijming, het stoppen van de lacunes en vóór de retouches) (a: Nvi, b: Nvii, c: Nviii, d: Nix, e: Nix).*

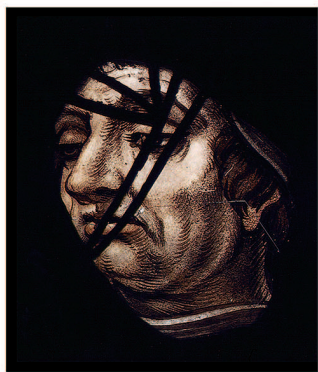
a

b

(© Glaswerken Mortelmans pour les clichés couleur / voor de kleurenfoto's)

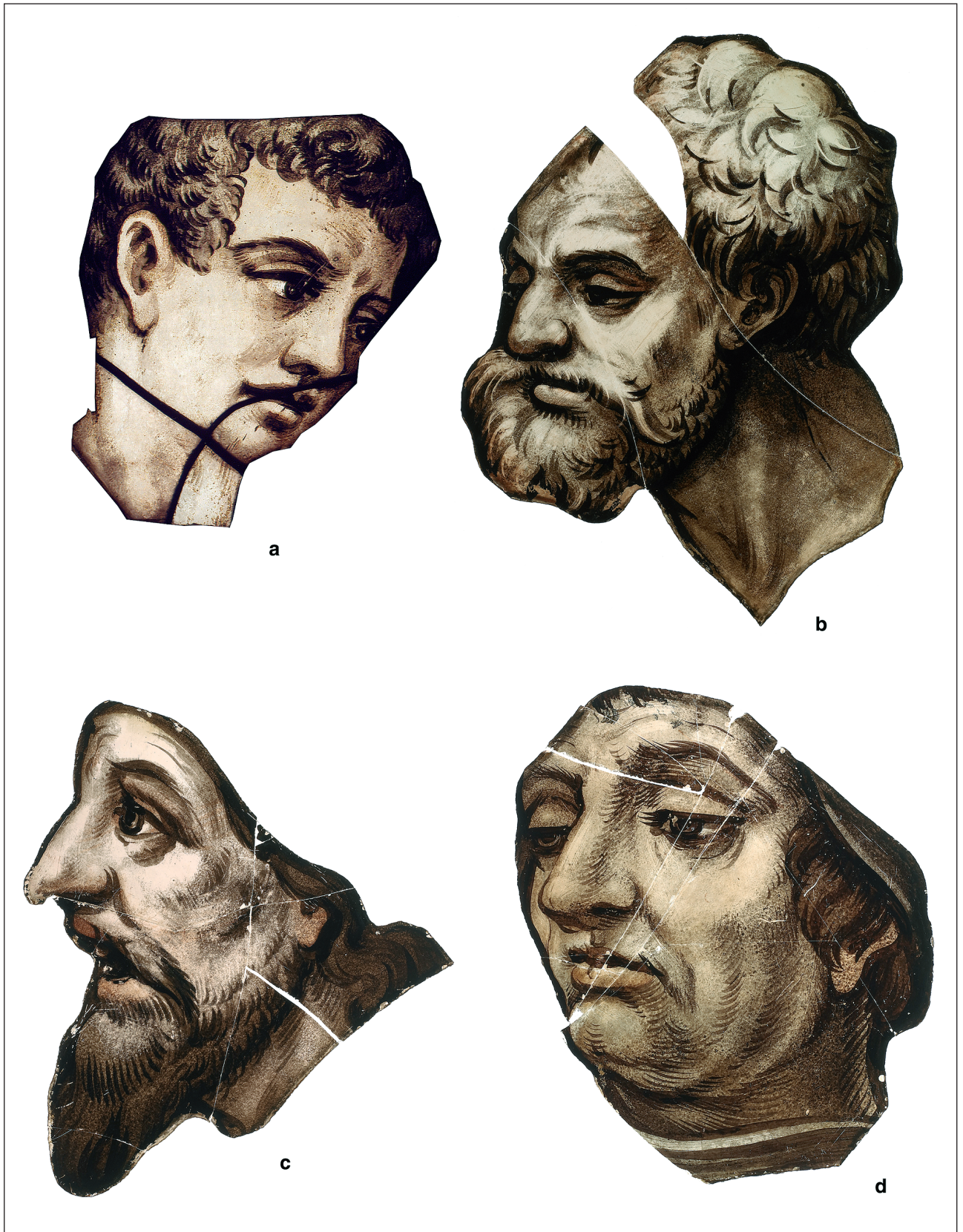
c

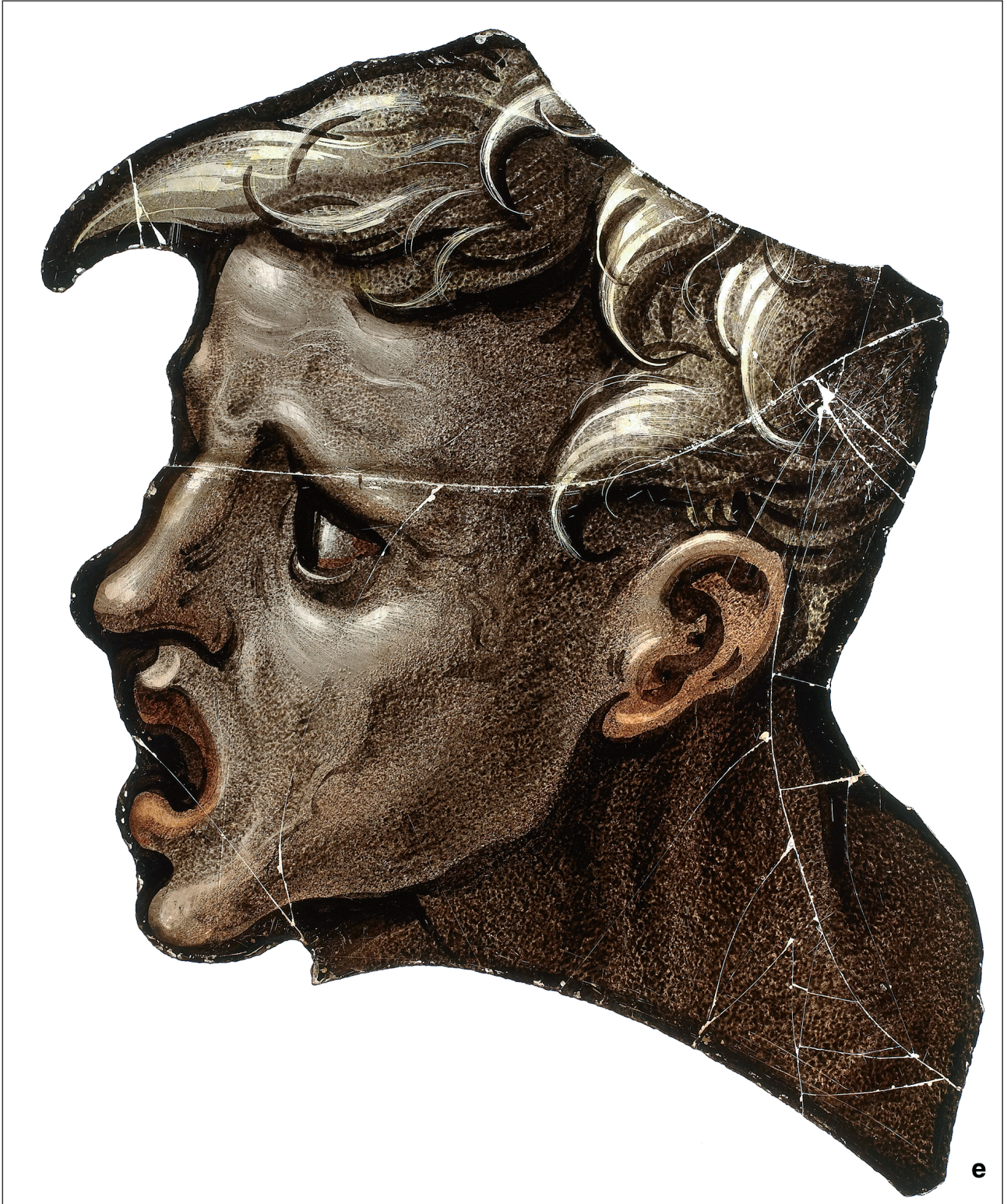
d

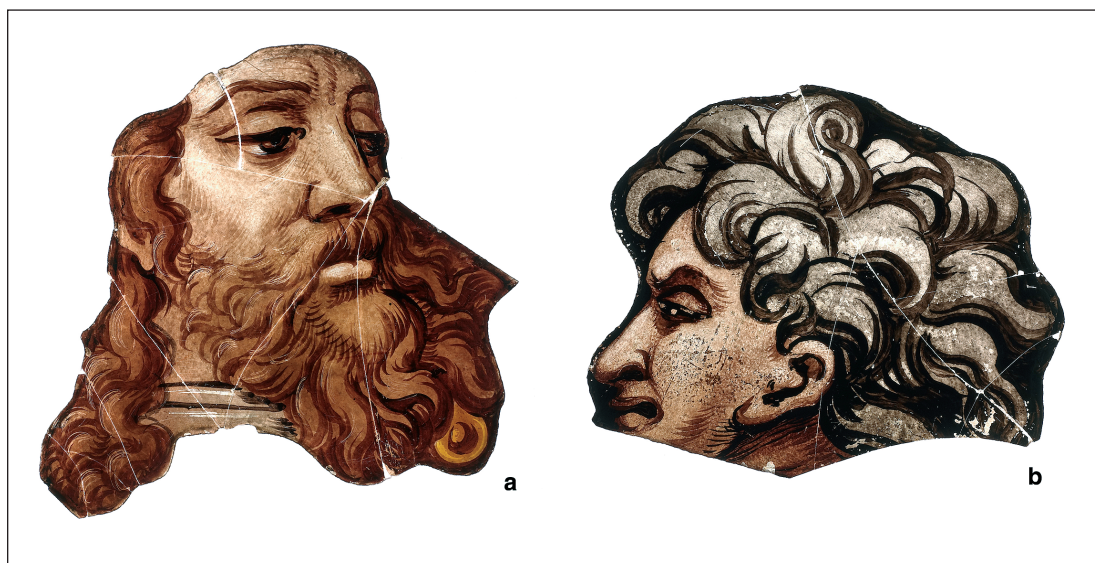
e

183a-e. Têtes originales de la chapelle du Saint Sacrement déposées aux Musées royaux d'Art et d'Histoire, actuellement traitées par A. Rambaut à l'IRPA (après dessertissage, nettoyage, collage, comblements de la plupart des lacunes et avant retouches), sauf « a » sur laquelle il a été décidé de ne pas intervenir (a: Nvi, b et c: Nviii, d: Nix, e: Nvii).
 Originele hoofden van de Heilig Sacramentskapel die in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis zijn bewaard, op dit moment behandeld door A. Rambaut in het KIK (na het ontleden, de reiniging en verlijming, het stoppen van de meeste lacunes en vóór de retouches), behalve "a" waarbij men besloten heeft niet in te grijpen (a: Nvi, b en c: Nvii, d: Nix, e: Nvii).

e

184a-b. Têtes remplacées de la chapelle du Saint Sacrement déposées aux Musées royaux d'Art et d'Histoire, en cours de traitement de conservation-restauration à l'IRPA (a et b: Nix).

Vervangen hoofden uit de Heilig Sacramentskapel, bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, tijdens de conservatie-restauratie behandeling in het KIK (a en b: Nix).

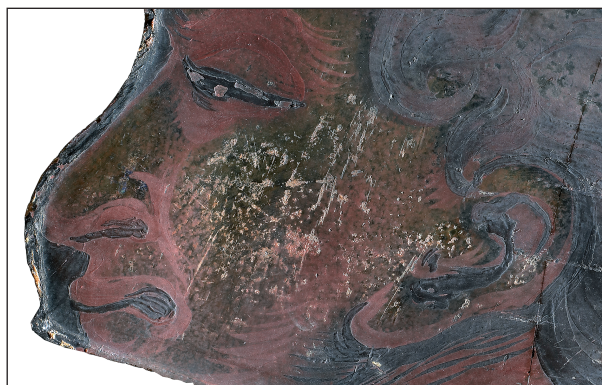
185. Détail de la tête d'un Juif sacrilège avec surpeints noirs (Nviii). Avers, éclairage en lumière réfléchie.

Detail van het hoofd van een heiligschennende Jood met zwarte overschilderingen (Nviii). Voorzijde, bij opvallend licht.

186. Détail de la tête d'un porte-étendard avec surpeints noirs et brillants (Nix). Avers, éclairage en lumière réfléchie.

Detail van het hoofd van een vaandeldrager met zwarte, glanzende overschilderingen (Nix). Voorzijde, bij opvallend licht.

A 20154

(© Glaswerken Mortelmans)

187. Tête de Catherine d'Aragon (Nix). Avant et après restauration en 1950.
Hoofd van Catharina van Aragon (Nix). Vóór en na restauratie in 1950.

A 20453

(© Glaswerken Mortelmans)

188. Tête de saint Ferdinand (Nvi). Avant et après restauration en 1950.
Hoofd van Sint-Ferdinand (Nvi). Vóór en na restauratie in 1950.

bandeau perlé (fig. 187), la mise en plombs d'un cabochon isolé dans la partie centrale de la couronne de saint Ferdinand a disparu (fig. 188).

La critique d'authenticité des vitraux de la chapelle Notre-Dame Libératrice n'a pas été aisée (fig. 189-192). On sait que Capronnier restaura les vitraux en 1866-1867, mais on ne conserve plus, des cartons de restauration, que la lancette centrale du vitrail de Léopold Ier, en deux exemplaires. L'un est le carton de restauration proprement dit. Comme c'est habituellement le cas chez Capronnier, les calibres originaux sont marqués d'une croix et les calibres restaurés d'un chiffre¹⁶⁵. L'autre a été réalisé à partir du premier, mais est une œuvre achevée et aboutie jusque dans les moindres détails. Il a été réalisé gracieusement par Capronnier en remplacement du carton d'exécution qui manquait pour une des lancettes de ce vitrail. En 1881, il écrit aux musées qu'il a poussé le dessin au plus loin « en indiquant toutes les ombres et en mettant à l'effet ce qui constitue un travail complet qui sans avoir l'intention d'imiter l'original comble entièrement des lacunes »¹⁶⁶. Le carton de restauration permet de voir les calibres remplacés par Capronnier, mais les restaurations, toutes époques confondues, sont manifestement plus importantes. Pour les quatre vitraux de la chapelle Notre-Dame Libératrice, il est clair que de très nombreuses pièces ont été refaites, surtout au niveau des fonds et du décor architectural. On remarque un modelé à la grisaille couvrante et putoisée, plus mou et qui ne rend pas avec la même vigueur les ombres et les lumières, les creux et les reliefs. Mais dans beaucoup de cas, la distinction n'est pas évidente. Seules les parties dont le remplacement est assuré ou très probable ont été indiquées sur les croquis de la critique d'authenticité. De la sorte, notre estimation est en-deçà de la réalité. Les visages remplacés s'identifient sans trop de difficultés. Sur les quarante et un visages des donateurs, de leurs patrons et des personnages des scènes religieuses des parties supérieures, sans prendre en compte les angelots, trente-deux sont anciens. Huit visages ont été remplacés par Capronnier. Parmi ceux-ci, celui de saint Albert a été renouvelé en 1950 par Colpaert (fig. 193). Selon J. Helbig, le visage de Joseph aurait été refait par Mortelèque¹⁶⁷.

Au cours des siècles, les vitraux anciens de Saints-Michel-et-Gudule ont donc été abondamment restaurés. Malgré l'importance des remplacements, ils peuvent toujours être appréciés en tant que témoins de l'art du vitrail aux XVIe et XVIIe siècles.

Grâce au nettoyage notamment, toutes leurs qualités s'imposent à nouveau : luminosité et lisibilité exceptionnelles (spécialement ceux du XVIe siècle, grâce à la peinture au jaune d'argent largement utilisée) ; effets de

Capronnier. De overschilderingen onderscheiden zich duidelijk door de kleur (fig. 185) of door hun helder uitzicht (fig. 186).

De tussenkomst van het atelier Crickx na de oorlog 1940-1945 is veel belangrijker geweest dan de overzichten van Helbig deden vermoeden. Deze beperkten zich nagenoeg tot het vermelden van de vervanging van drie gezichten: die van Catharina van Aragon, van Frans I, daterend van een vroegere restauratie maar die teveel uitgewist was, en ten slotte, van Jan III van Portugal die "qu'une mauvaise copie moderne"¹⁶⁴ was. De vervangen kalibers zijn talrijker in het glasraam van Maria van Hongarije. Deze vervangingen, verre van onschuldig, wijzigen de technische karakteristieken, de vestimentaire, decoratieve of iconografische details. Het kapje van Catharina van Aragon, bijvoorbeeld, is versierd met een gepareelde hoofdband (fig. 187), en de loodzetting van een cabochon die geïsoleerd is in het centrale deel van de kroon van Sint-Ferdinand is verdwenen (fig. 188).

De authenticiteitskritiek van de glasramen van de Onze-Lieve-Vrouw-der-Bevrijdingskapel was niet gemakkelijk (fig. 189-192). Men weet dat Capronnier de glasramen in 1866-1867 restaureerde, maar er werden geen restauratiekartons meer bewaard, met uitzondering van twee exemplaren van die van het lancetvenster van Leopold I. De een is het eigenlijke restauratiekarton. Zoals het gewoonlijk het geval is bij Capronnier, zijn de originele kalibers gemarkeerd met een kruis en de geres-taureerde kalibers met een cijfer¹⁶⁵. De andere is gereali-seerd op basis van de eerste, maar is een tot in de klein-ste details afgewerkt en geslaagd werk. Het is sierlijk verwezenlijkt door Capronnier ter vervanging van het uitvoeringskarton dat mankeerde voor een van de lancet-vensters. In 1881 schreef hij naar de musea dat hij de tekening zo ver mogelijk heeft gedreven "en indiquant toutes les ombres et en mettant à l'effet ce qui constitue un travail complet qui sans avoir l'intention d'imiter l'original comble entièrement des lacunes"¹⁶⁶. Het restau-ratiekarton laat toe om de kalibers te zien die vervangen zijn door Capronnier, maar de restauraties, van alle tijd-perken dooreen, zijn duidelijk veel belangrijker. Voor de vier glasramen van de Onze-Lieve-Vrouw-der-Bevrij-dingskapel is het duidelijk dat talrijke stukken hermaakt zijn, vooral ter hoogte van de achtergronden en van het architecturale decor. Men bemerkt een modelé met bedek-kende en met een kwast van bunzinghaar geborstelde grisaille, zachter en die niet met dezelfde sterkte de scha-duwen en het licht, de holtes en het reliëf weergeeft. Maar in veel gevallen is het onderscheid niet evident. Enkel de delen waar de vervanging verzekerd of heel waarschijnlijk is, zijn aangeduid op de schetsen van de authenticiteitskritiek. Bijgevolg beslaat onze schatting

¹⁶⁵ Il est détaillé, sauf pour certaines parties à peine esquissées, ou d'autres qui semblent réalisées par frottis. Les plombs sont indiqués d'une fine ligne rouge et les cassures sont reportées des panneaux de vitraux. De petits trous montrent que le carton a servi pour la mise en plombs.

¹⁶⁶ VANDEN BEMDEN, FONTAINE-HODIAMONT, BALIS, *Corpus Vitrearum. Belgique. Série «Études»*, 1 [n. 9], p. 203.

¹⁶⁷ HELBIG, *La restauration* [n. 125], p. 87.

¹⁶⁴ HELBIG en VANDEN BEMDEN, *Corpus Vitrearum. Belgique*, III [n. 9], p. 124.

¹⁶⁵ Het is gedetailleerd, behalve voor enkele nauwelijks geschetste deeltjes, of andere die lijken gerealiseerd te zijn door frottis. De loden zijn aangeduid met een fijne rode lijn en de breuken zijn overgebracht van de glasraampanelen. Kleine gaatjes bewijzen dat het karton gediend heeft voor de loodzetting.

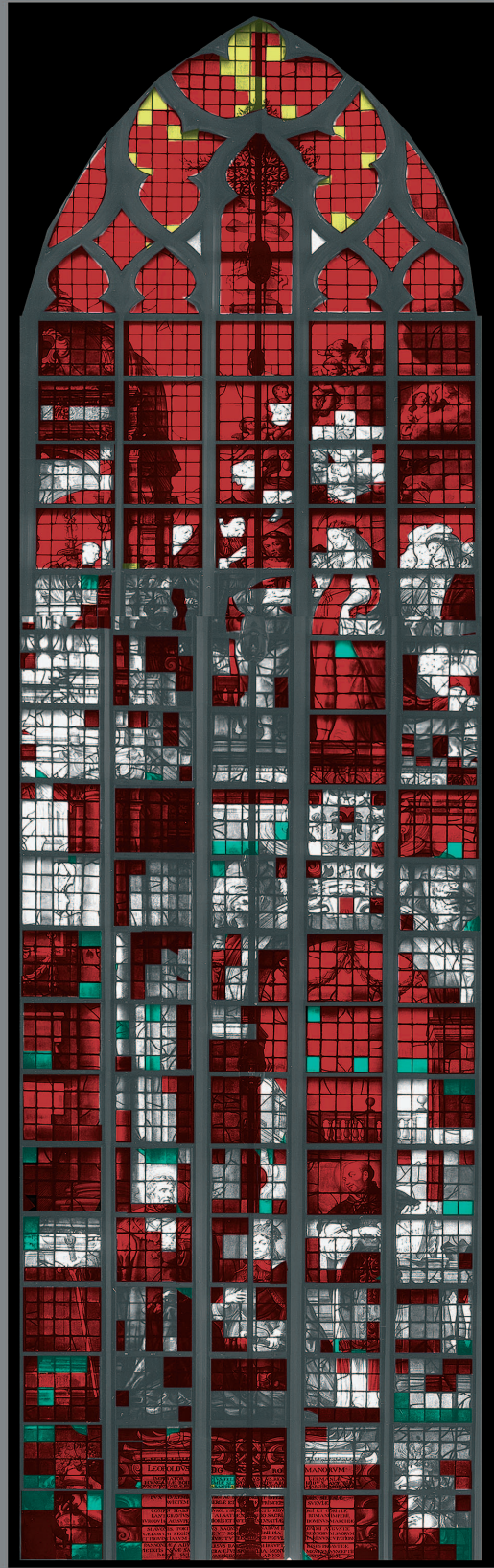
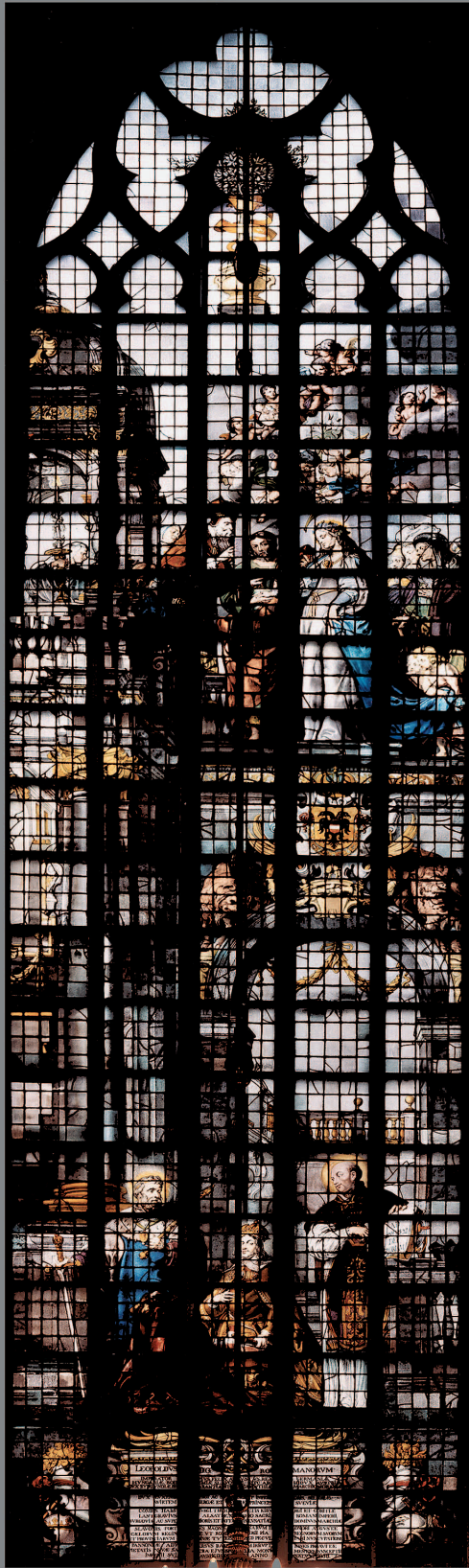
¹⁶⁶ VANDEN BEMDEN, FONTAINE-HODIAMONT, BALIS, *Corpus Vitrearum. Belgique. Série «Études»*, 1 [n. 9], p. 203.

189-192. Critique d'authenticité.
Authenticiteitskritiek.

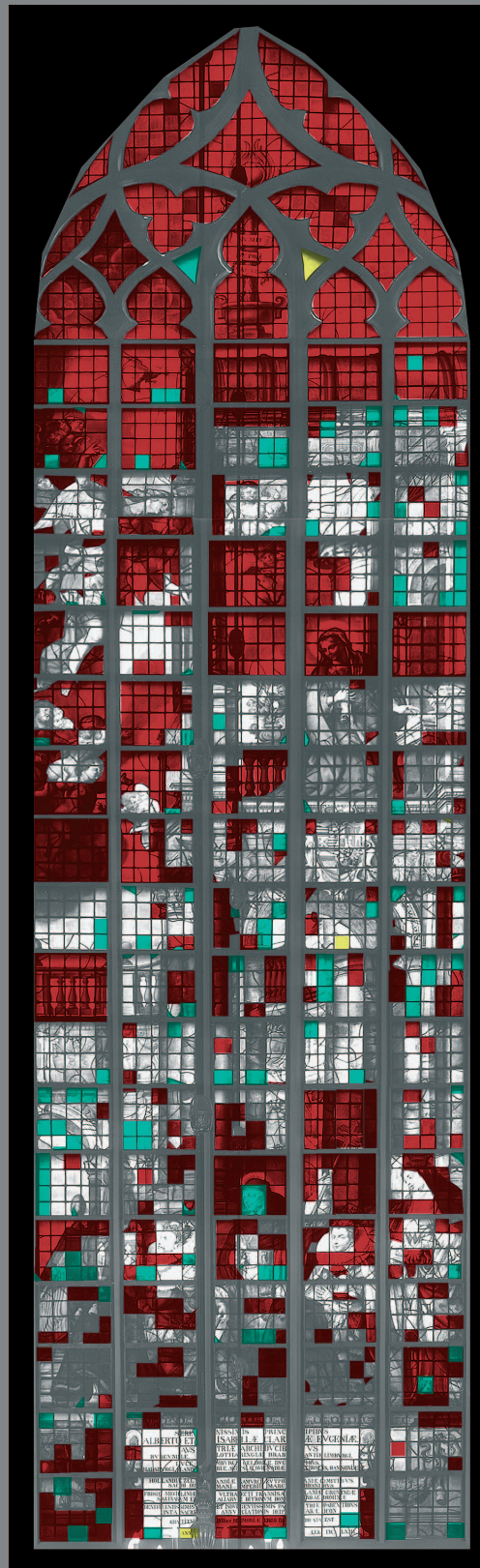
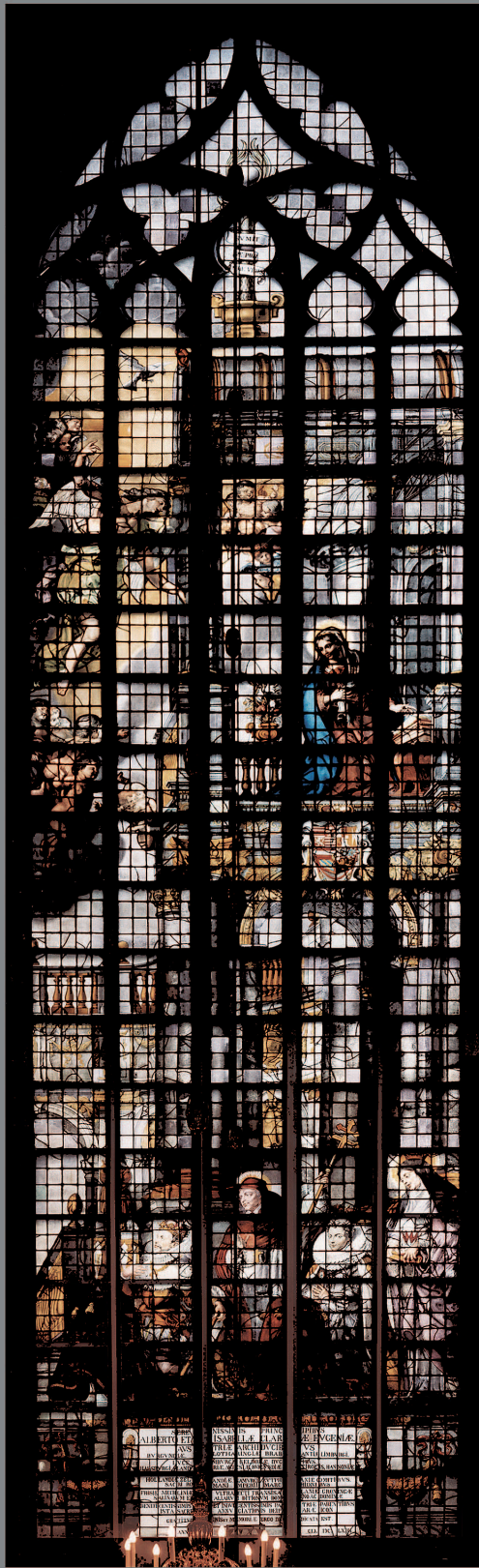
Assemblage de clichés des Glaswerken Mortelmans / *Fotomontage van clichés der Glaswerken Mortelmans* /
(© Corpus Vitrearum)

189. Fenêtre Svi.
Raam Zvi.

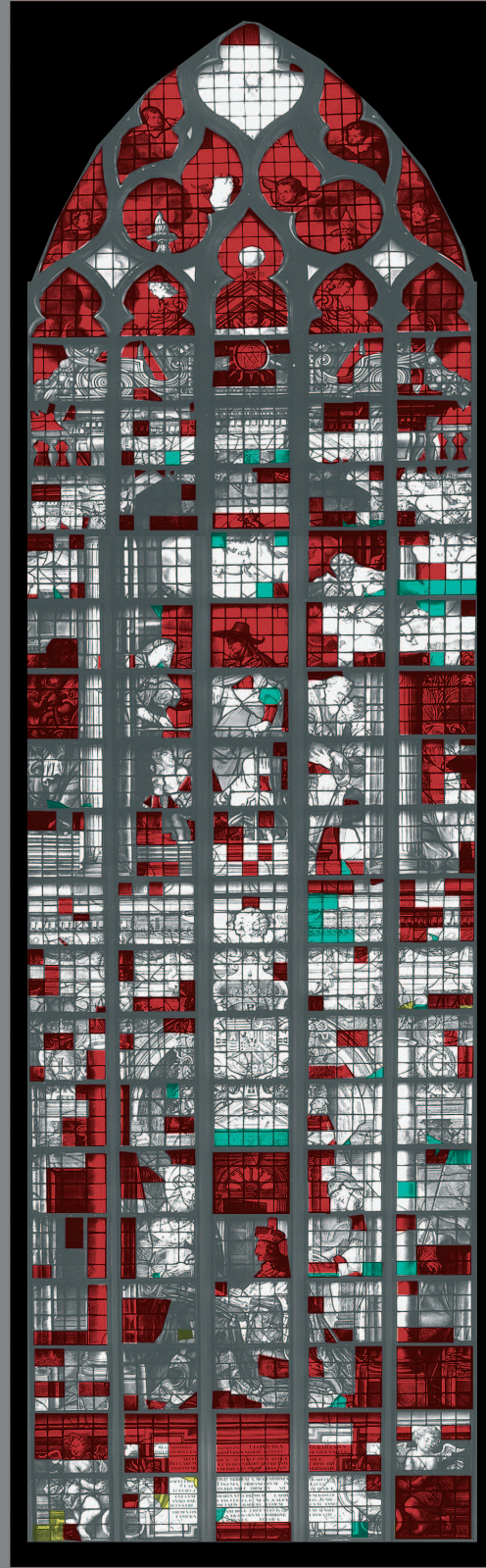
190. Fenêtre Svii.
Raam Zvii.

KN 11932 + KN 11933 / (© Corpus Vitrearum)

191. Fenêtre SVIII.
Raam ZVIII.

KN 11934 + KN 11935 / (© Corpus Vitrearum)

192. Fenêtre Six.
Raam Zix.

KN 11936 + KN 11937 / (© *Corpus Vitrearum*)

A 20949 et KM 6185

193. Fenêtre SVIII. Tête de saint Albert. Avant et après restauration en 1950.
Raam ZVIII. Hoofd van Sint-Albert. Vóór en na restauratie in 1950.

perspective linéaire et aérienne; mise en scène spatiale des donateurs et de leurs saints patrons dans un environnement mobilier (prie-Dieu, tentures), architectural (niches, portiques, balustrades) et emblématique (pièces d'armures, armoiries, colliers d'ordres chevaleresques, cartouches de cuirs enroulés, tenus par des anges ou des putti). Il s'agit de compositions monumentales ambitieuses, dont la splendeur éclate quand on les observe dans le détail (fig. 194-213).

niet de volledige realiteit. De vervangen gezichten laten zich zonder al te veel moeilijkheden identificeren. Op de drieënveertig gezichten van de schenkers, van hun patroonheiligen en van de personages van de religieuze scènes van de bovenste gedeelten, zonder de engeltjes in acht te nemen, zijn er drieëndertig oude. Acht gezichten zijn vervangen door Capronnier. Onder hen is die van Sint-Albert, vernieuwd in 1950 door Colpaert (fig. 193). Volgens J. Helbig zou het gezicht van Jozef hermaakt zijn door F. Mortelèque¹⁶⁷.

In de loop der eeuwen zijn de oude glasramen van de Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal dus veelvuldig gerestaureerd. Ondanks het belang van de vervangingen, kunnen ze nog steeds gezien worden als getuigen van de glasmaakunst van de 16de en 17de eeuw.

Vooraf dankzij de reiniging komen al hun kwaliteiten terug aan het licht: uitzonderlijke helderheid en leesbaarheid (vooral die van de 16de eeuw, dankzij de schilderijen met zilvergeel dat uitvoerig gebruikt is); lineaire en luchtperspectief-effecten; ruimtelijke opstelling van de schenkers en van hun patroonheiligen in een omgeving die beweeglijk (bidstoel, wandbekleding), architecturaal (nissen, portieken, balustrades), en emblematisch (stukken wapenuitrusting, wapenschilden, halsnoeren van ridderordes, patronen van opgerold leder, gedragen door engelen of putti) is. Het gaat om monumentale en ambitieuze composities, waarvan een gedetailleerd onderzoek ze in al hun pracht doet schitteren (fig. 194-213).

(uit het Frans vertaald)

¹⁶⁷ HELBIG, *La restauration* [n. 125], p. 87.

194-213. Détails des vitraux du chœur, de la chapelle du Saint Sacrement et de Notre-Dame Libératrice.
Details van de glasramen van het koor, van de Heilig Sacramentskapel en van de Onze-Lieve-Vrouw-der-Bevrijdingskapel.

(© I. Lecocq)

194. Fenêtre NIII / Raam NIII.

195. Fenêtre NII / Raam NII.

196. Fenêtre NIII / Raam NIII.

197. Fenêtre SIII / Raam SIII.

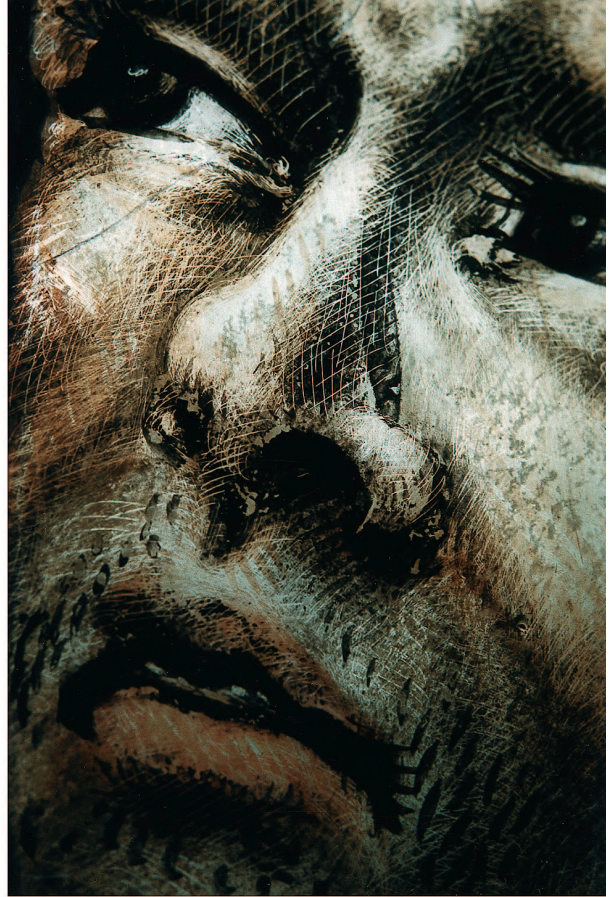
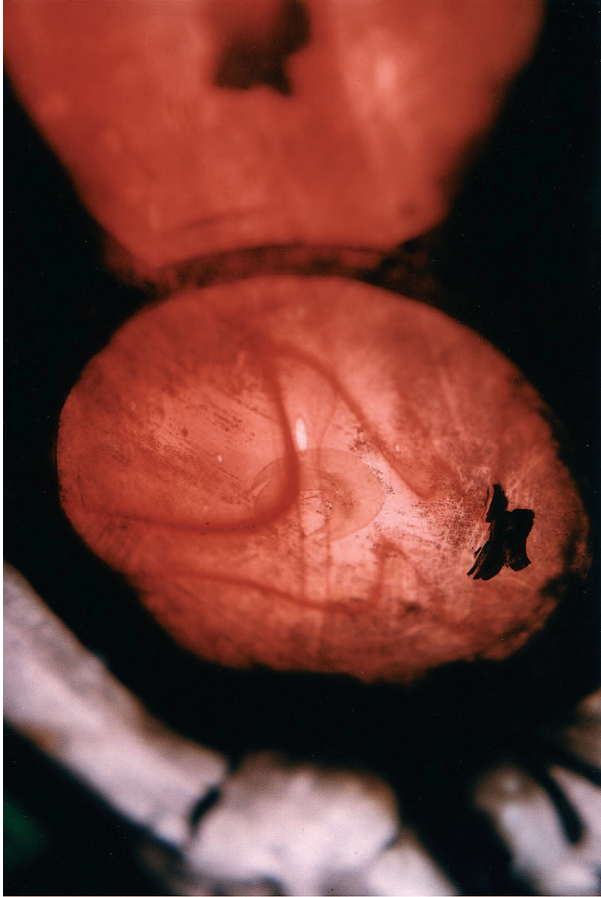
198. Fenêtre NIII.
Raam NIII.

199. Fenêtre NVII.
Raam NVII.

200. Fenêtre I.
Raam I.

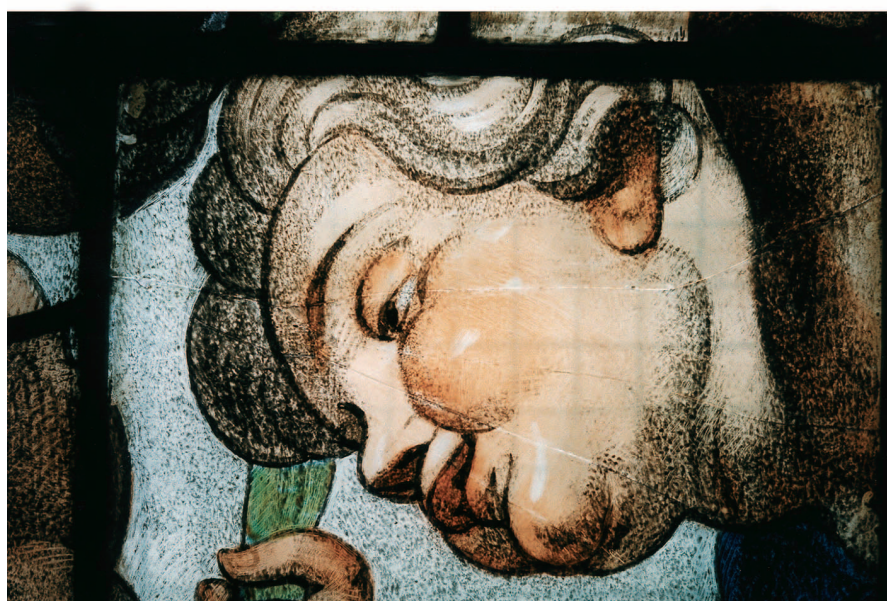

201-204. Fenêtres Nvii et Nix en bas à gauche.
Ramen Nvii en Nix onderaan links.

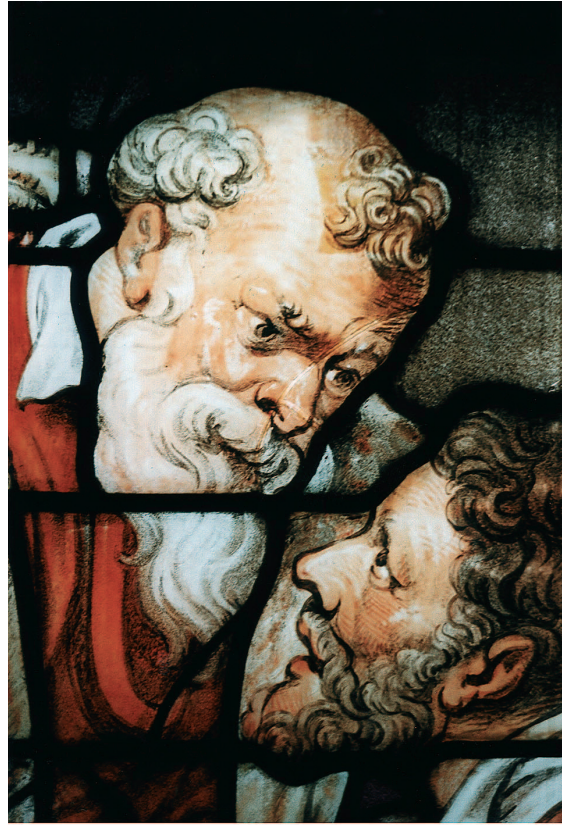
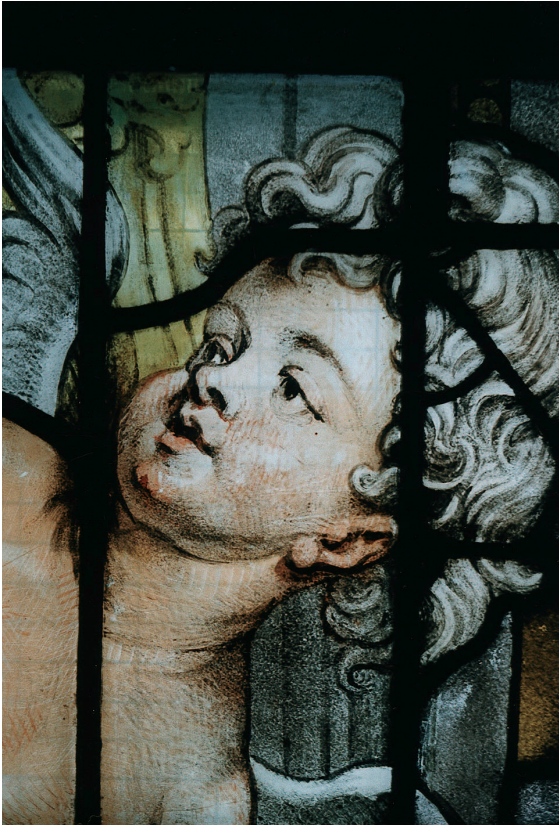

205-206. Fenêtres Nvii et Nix.
Ramen Nvii en Nix.

207-209. Fenêtre Svii.
Raam Zvii.

210-211. Fenêtre Six.
Raam Zix.

212-213. Fenêtre Svii.
Raam Zvii.

TABLE DES MATIÈRES

Éditorial	
M. SERCK-DEWAIDE	9
Préface	
L. MASSCHELEIN-KLEINER	11
Introduction	
I. LECOCQ	13
L'examen, l'étude, la conservation et la restauration des vitraux en Belgique	
P. DE HENAU & I. LECOCQ	19
LES VITRAUX DE LA CATHÉDRALE	
Localisation et identification des vitraux	42
Historique des vitraux	47
Les vitraux anciens (XVI ^e et XVII ^e siècles)	
Y. VANDEN BEMDEN	47
Les vitraux du XIX ^e siècle	
D. DE CROMBRUGGHE	101
La conservation-restauration des vitraux dans le contexte de la dernière restauration de la cathédrale	
H. CLAES	153
Étude analytique des vitreries des oculi du triforium du chœur (XIII ^e siècle)	
H. WOUTERS	159
Le travail préparatoire et le suivi de la conservation-restauration des vitraux	
I. LECOCQ	175
L'examen et la critique d'authenticité des vitraux des XVI ^e et XVII ^e siècles	
I. LECOCQ & Y. VANDEN BEMDEN	205
Les interventions de conservation-restauration	247
Les cinq vitraux du XVI ^e siècle du haut chœur	
C. VAN DEN WIJNGAERT & W. BERCKMANS	247
Les vitraux des XVI ^e , XVII ^e et XIX ^e siècles du transept, du déambulatoire et des chapelles latérales du chœur	
A. ROYERS	275
Conclusion	
I. LECOCQ	289
Glossaire	291